

Wojciech Zawadzki

ORCID: 0000-0003-2040-8727

Kościół ewangelicko-reformowany w Inspektoracie Górnopruskim i Zachodniopruskim (Elbląska Superintendentura Reformowana) w latach 1781–1817¹

Streszczenie: W połowie XVI w. w Prusach Królewskich i Książęcych pojawili się ewangelicy wyznania reformowanego. Do 1772 r. kalwini w obu częściach Prus nie posiadali nadrzędnych kościelnych struktur administracyjnych, na wzór tych, jakie mieli luteranie. Dopiero pod koniec XVIII w. utworzono Inspektorat Górnopruski oraz Inspektorat Zachodniopruski. W 1806 r. z obu inspektoratów została utworzona elbląska superintendentura ewangelicko-reformowana. Artykuł prezentuje dzieje parafii kalwińskich na przelomie XVIII i XIX w. w Pasłęku, Prabutach, Działdowie, Morągu, Sambrodzie, Kwitajnach, Elblągu, Kwidzynie, Bydgoszczy, Krokowej i Mokrym Dworze.

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Kościół ewangelicko-reformowany, Elbląska Superintendentura Reformowana

Summary: Evangelical Reformed church in the Upper Prussian and West Prussian Inspectorate (The Reformed Superintendent Office of Elbląg) in the years 1781-1817

In the mid-sixteenth century, Evangelicals of the Reformed Church emerged in the Duchy of Prussia and the Royal Prussia. Until 1772, Calvinists in both parts of Prussia did not have superior church administrative structures similar those of Lutherans. It was not until the end of the 18th century that the Upper Prussian Inspectorate and the West Prussian Inspectorate were established. In 1806 the Reformed Superintendent Office of Elbing was created from both Inspectorates. The article presents the history of the Calvinist congregations at the turn of the 18th and 19th centuries in Preussisch Holland, Riesenbug, Soldau, Mohrunge, Samrodt, Quittainen, Elbing, Marienwerder, Bromberg, Krockow and Nassenhuben.

Keywords: East Prussia, West Prussia, Evangelical Reformed Church, The Reformed Superintendent of Elbląg

---

¹ Referat wygłoszony podczas konferencji naukowej pt. *Reformacja w Prusach Królewskich, Książęcych i Inflantach. Historia – Ludzie – Sztuka – Literatura*, zorganizowanej przez Instytut Historii UG, Instytut Historii PAN, Instytut Historii Sztuki UG i Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku z okazji Jubileuszu Pięćsetlecia Reformacji w Centrum św. Jana w Gdańsku 29–30 września 2017 roku.

Wstęp

Jednym z wielu skutków tzw. drugiej reformacji było pojawienie się w Rzeczypospolitej w połowie XVI w. ewangelików reformowanych (kalwinów). Wielkie miasta Prus Królewskich stanowiły bastiony luteranizmu, jednak i tu, na przełomie lat 50-tych i 60-tych XVI w. pojawili się pierwsi zwolennicy nauki Jana Kalwina. Wykazywali się oni początkowo dużym dynamizmem i znaczną siłą oddziaływania, szczególnie w kręgach elit społecznych i intelektualnych. W kontekście szerzącego się filipizmu, będącego mutacją luteranizmu wypracowaną przez Filipa Melanchtona, po 1577 r. w Toruniu², a w Gdańsku po 1581 r., wielu duchownych luteranów skłaniało się ku wyznaniu reformowanego. W 1580 r. dołączyli do nich rektorzy gimnazjów w obu miastach. Na tym tle doszło w 1586 r. do konfliktu między luteranami a kalwinami, który jeszcze bardziej ujawnił rozległe wpływy tych drugich wśród najzamożniejszych i najbardziej prominentnych gdańszczan. Skutkiem tego stał się rozłam religijny w szeregach miejscowego duchowieństwa luteranowskiego i członków Rady Miasta Gdańska, natomiast nastąpiła konsolidacja przy kalwinizmie ze strony kadry profesorskiej gimnazjum gdańskiego. Przez miasto przetoczyły się tumulty. Niepokoje religijno-społeczne w Gdańsku, spowodowane rywalizacją obu wyznań protestanckich, trwały z różnym natężeniem do końca XVII wieku.

W Toruniu i w Elblągu relacje luteranowsko-kalwińskie miały od początku zdecydowanie łagodniejszy przebieg, ale i w tych miastach stosunki były napięte. Mimo to spora część elit toruńskich i elbląskich, w tym miejscowego patrycjatu, zdecydowała się na przyjęcie wyznania ewangelicko-reformowanego. W mniejszych miastach Prus Królewskich, za wyjątkiem Malborka, kalwinizm nie odegrał większej roli. Do 1772 r. na terenie Prus Królewskich wyznanie reformowane posiadało świątynie lub domy modlitwy w Gdańsku (kościół św. Elżbiety oraz św. Piotra i Pawła), w Elblągu, w Krokowej i Mokrym Dworze³.

---

² W tekście nazwy miejscowości leżących obecnie w granicach Rzeczypospolitej Polskiej podane są w aktualnym brzmieniu polskim, pozostałe w wersji niemieckiej. Wyjątkiem są Królewiec (Königsberg), Tylża (Tilsit), Piława (Pillau) i Kłajpeda (Memel) które – podobnie jak w innych opracowaniach w języku polskim – występują w utrwalonej tradycją wersji polskiej. Zmienność nazw miejscowości w Prusach, wynikająca z burzliwej historii tego regionu, porządkuje zamieszczony na końcu artykułu Słownik.

³ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 220–222, 240–241.

W II połowie XVI w. coraz większe wpływy osiągał kalwinizm również w luteranckich Prusach Książęcych. Szczególnie znaczącą rolę odgrywał po śmierci margrafa Jerzego Fryderyka von Ansbach, księcia pruskiego. Tolerancyjnie odnosił się do tego wyznania kurfirst Joachim Fryderyk, a jego syn Jan Zygmunt jako kurfirst w 1613 r. przeszedł na wyznanie reformowane. Ożywiło to jeszcze bardziej i tak już duże zainteresowanie nauką Kalwina, szczególnie w szeregach szlachty i mieszczaństwa królewieckiego oraz wykładowców Albertyny⁴.

Od 1660 r. znacznie poprawiła się sytuacja kalwinów na terenie Prus Książęcych. Znaczącą rolę w rozwoju kalwinizmu, w tym poprzez tworzenie własnych ośrodków duszpasterskich, odegrał namiestnik generalny Prus Książęcych książę Bogusław Radziwiłł. Kurfirst Fryderyk Wilhelm zabiegał o wybudowanie świątyni dla ewangelików reformowanych w Królewcu, ale plany te zrealizował dopiero w 1690 r. jego syn Fryderyk III. Dwie świątynie reformowane powstały także w Kłajpedzie i Tylży. Król Prus Fryderyk Wilhelm I przed śmiercią w 1740 r. był świadkiem nowych napięć między luteranami i kalwinami, tym razem w kontekście pietyzmu. Aby przezwyciężyć konflikty, popierał budowę świątyń symultanicznych dla obu wyznań protestanckich. Nowe świątynie kalwińskie powstały w Beynuhnen, Drogoszach, Göritten, Gumbinnen, Judtschen, Pillkallen, Wilhelmsbergu, Pasłęku, Insterburgu, Pillaw, Morągu, Słobitach i Działdowie⁵.

Struktury administracyjne Kościoła ewangelicko-reformowanego w Prusach

Do 1772 r. kalwini w obu częściach Prus nie posiadali nadrzędnych kościelnych struktur administracyjnych, na wzór tych, jakie mieli luteranie⁶. W 1713 r.

---

⁴ I. Gundermann, *Die evangelischen Kirchen im Herzogtum Preußen*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, Teil II/1, Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466–1655, hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1994, s. 159–160.

⁵ E. Machholz, *Reformierte in Masuren*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft in Masowia, H. 11, 1907, s. 66–94; I. Gundermann, *Die evangelischen Kirchen im Herzogtum Preußen/Ostpreußen 1660–1807*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, Teil II/2, Vom Schwedisch-Polnischen Krieg bis zur Reformzeit 1655–1807, hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1996, s. 125–129.

⁶ W wielkich miastach Prus Królewskich całość życia ewangelickiego podlegała tamtejszym Radom Miejskim. Była to najwyższa protestancka władza na tym terenie. Jedyna istotna różnica w tym zakresie między Elblągiem a Gdańskiem polegała na tym, że w tym drugim

utworzono natomiast dwa ewangelicko-reformowane inspektoraty do prowadzenia nadzoru nad parafiami, duchowieństwem, szkolnictwem i radami parafialnymi. Inspektorat Królewiecki (*Königsberger Inspection*) obejmował Królewiec, Morąg, Pilawę, Pasłęk, Kwitajny, Sambród i Działdowo. Do Inspektoratu Litewskiego (*Litauische Inspection*) włączono Insterburg, Klaipędę, Sadweitschen i Tylżę. W 1737 r. zreorganizowano istniejące dotąd dwa inspektoraty i utworzono kolejny, Inspektorat Górnopruski (*Oberländische Inspection*), w którym znalazły się Beynuhnen, Morąg, Pasłęk, Kwitajny, Sambród i Działdowo.

W 1781 r. Dyrektorium Kościoła Reformowanego w Berlinie (*reformiertes Kirchendirektorium*), czyli ówczesna najwyższa władza Kościoła reformowanego w państwie pruskim, powierzyła urząd inspektora Inspektoratu Górnopruskiego (*Oberländische Inspection*) reformowanemu kaznodziei w Elblągu. Natomiast w 1783 r. regencja kwidzyńska mianowała tego samego duchownego także inspektorem Inspektoratu Zachodniopruskiego (*Westpreussische Inspection*) z siedzibą w Elblągu. W 1806 r. z obu inspektoratów została utworzona elbląska superintendentura reformowana⁷.

Pierwszym inspektorem Inspektoratu Górnopruskiego i Inspektoratu Zachodniopruskiego został ustanowiony Arnold Wilhelm Rindfleisch. Urząd inspektora górnopruskiego sprawował do 1800 r., kiedy zastąpił go Nathanael Gottlieb Waghas z Pasłęka. Natomiast na stanowisku inspektora zachodniopruskiego Rindfleisch pozostał do śmierci w 1804 roku. Po śmierci Rindfleisch'a regencja nakazała w 1805 r., by inspektor górnopruski Waghas tymczasowo wypełniał również obowiązki inspektora zachodniopruskiego. W ich zakres wchodziła wyłącznie opieka duszpasterska nad parafiami reformowanymi w Malborku, Kwidzynie, Grudziądzu, Chełmnie, Toruniu i Bydgoszczy⁸.

---

ośrodku w najważniejszych sprawach pytano o opinię duchowieństwo ewangelickie. W Prusach Książęcych istniały natomiast dwa konsystorze, w Królewcu (sambijski) i w Zalewie (pomezkański). Od 1751 r. istniał już tylko konsystorz sambijski w Królewcu. Po 1772 r. zakończył się nadzór magistratów nad Kościołem ewangelickim. Wprawdzie zachowany został patronat kościelny, ale pełny nadzór nad świątyniami i duchowieństwem przejęło państwo pruskie. Regulacja ta dotyczyła zresztą wszystkich wyznań. Dla realizacji tych zadań powołano do istnienia nowe państwowe i kościelne struktury administracyjne.

⁷ Inspektorat Górnopruski określane była także jako Inspektorat Pasłęcki, natomiast Inspektorat Zachodniopruski jako Inspektorat Elbląski. Por. E. G. Kerstan, *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing von der Reformation bis zur Gegenwart*, Elbing 1917, s. 19, 35, 46, 101–106.

⁸ APG, 373/647. *Acta betreffend die Bestimmungen der Königl. Regierung in Betreff der Be-
reisung der auswärtigen reformierten Gemeinden in Westpreussen 1799–1816.*

Arnold Wilhelm Rindfleisch urodził się 6 maja 1736 r. w Pasewalku w Meklemburgii. Kształcił się w Joachimsthaler Gymnasium w Berlinie, trzy lata studiował we Frankfurcie nad Odrą oraz w Halle i Lipsku. Dnia 15 stycznia 1764 r. został kaznodzieją reformowanym. W latach 1764-1774 pracował duszpastersko w dobrach rodu Dohna w Słobitach, Karwinach, Gładyszach i Ławkach. Od 1770 r. dojeżdżał też z posługą do Elbląga. W 1774 r. przeniósł się do Elbląga, gdzie został pierwszym elbląskim kaznodzieją reformowanym, wybranym przez miejscową parafię. Zmarł 11 października 1804 r. w Elblągu⁹.

Pierwszym superintendentem reformowanym w Elblągu został ustanowiony Friedrich Wilhelm Carl Wisselinck. Urodził się w Salzwedel (Altmark) 6 marca 1772 roku. Studiował trzy lata w Halle. Przez dziesięć lat pracował jako nauczyciel domowy. Kaznodzieją reformowanym w Elblągu został w 1805 roku. W latach 1805-1806 był inspektorem Inspektoratu Zachodniopruskiego, a w 1806 r. został ewangelicko-reformowanym superintendentem zachodniopruskim (elbląskim). Od 1809 r. był członkiem Konsystorza ewangelickiego. Zmarł 2 marca 1835 r. w Elblągu¹⁰.

Inspektorat Górnopruski

W granicach Inspektoratu Górnopruskiego (*Oberländische Inspection*) znajdował się Pasłęk, z którego kaznodzieja ewangelicko-reformowany dojeżdżał do Prabut, następnie Działdowo z filią w Morażu oraz Sambród z placówką filialną w Kwitajnach¹¹. Na tym rozległym terenie posługę duszpasterską w latach 1781-1817 pełniło zaledwie ośmiu duchownych kalwińskich.

---

⁹ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806*; E.G. Kerstan, *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing*, s. 105; Ch.E. Rhode, *Presbyterologia elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kirchenkreis Elbing von 1555 bis 1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*, Hamburg 1970, s. 237.

¹⁰ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806*; E. G. Kerstan, *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing*, s. 105-106; Ch.E. Rhode, *Presbyterologia elbingensis*, s. 238-239.

¹¹ Po śmierci inspektora Rindfleisch'a w Elblągu, w latach 1805-1806 do inspekcji reformowanej w Pasłęku przejściowo należał także Mokry Dwór i Krokowa koło Gdańska. Por. APG, 373/ 677. *Acta betreffend die Tabellen - Sachen der Kirche Nassenhuben*.

Do naszych czasów zachowało się niewiele przekazów źródłowych o placówce reformowanej w Pasłęku. Jednak sporo szczegółowych informacji dostarcza opracowanie pastora Ernsta Machholza z 1905 r., opublikowane w *Alt-preußische Monatschrift*, w którym autor wykorzystał nieistniejące już dokumenty¹².

W XVII i XVIII w. w Pasłęku i w okolicy zamieszkało wielu Francuzów, Szwajcarów, Szkotów i Anglików. Pierwsze nabożeństwa reformowane sprawowane były dla nich przez kaznodziejów dworskich z Markowa (m.in. Michaela Thomae), następnie przez Lucasa Blaspiela i Silvestra Lürseniusa z Królewca. W 1697 r. parafia pasłęcka otrzymała pozwolenie na zatrudnienie stałego kaznodziei. Nabożeństwa w tym mieście odprawiano w jednej z sal zamkowych¹³.

W następnych latach urząd kaznodziei reformowanego w Pasłęku pełnili: Johann Wilhelm Geller (1697-1726), Friedrich Adolf Marees (1726-1728), Stephan Arnold Wesenfeld (1728-1731), Ludwik Reinhard Kleinschmidt (1731-1735), Johann Philip Conrad Nad (1735-1740), Johann Heinrich Jacobi (1740-1767), Carl Collins (1767-1780) oraz Georg August Wilhelm Bornemann (1780-1783)¹⁴.

Od 24 listopada 1783 r. do śmierci w 1807 r. parafia reformowaną w Pasłęku kierował Nathanael Gottlieb Waghas. Była to wówczas liczebnie mała wspólnota, a przy tym religijnie pasywna. W 1799 r. zmarło tam pięć osób, a nikogo nie ochrzczono. Do komunii w latach 1797-1808 przystępowało w tym mieście średnio 70 osób (por. tabela 2). W liturgii brali także udział nieregularnie żołnierze z batalionu grenadierów stacjonującego w Pasłęku. Na przełomie 1795 i 1796 r. przybywało na nabożeństwa sporo wojskowych, ale już w latach 1798-1799 ich zabrakło. Ich nieobecność musiała być odczuwalna, bo w 1805 r. Waghas skarżył się na dramatycznie niską frekwencję podczas nabożeństw w pasłęckiej świątyni. Odnotował, że w ciągu czterech tygodni w liturgii uczestniczyły tylko cztery osoby, w tym dwóch radnych parafialnych. Nawet jeden z radnych parafialnych, aptekarz Samuel Koegler, najwyżej

---

¹² E. Machholz, *Die Geschichte der reformierten Kirchengemeinde Pr. Holland und ihrer Schule. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation in Altpreußen*, *Altpreußische Monatschrift*, Bd. 42, H. 5–6, s. 318–381.

¹³ Tamże, s. 318–329, 362–366.

¹⁴ Tamże, s. 332, 349–360.

pięć-sześć razy w ciągu roku przybywał na nabożeństwa i nie przystępował co roku do eucharystii.

W zarządzaniu pasłęcką parafią pomagała kaznodziei rada parafialna, czyli tzw. „prezbiterium”. W 1787 r. nie było takiego gremium, ale w 1792 r. należeli do niego sędzia Rindfleisch i wymieniony już aptekarz Samuel Koegler. W latach 1794-1805 członkiem „prezbiterium” był burmistrz pasłęcki Carl Bergius i nadal Samuel Koegler¹⁵.

Zakrystianem i grabarzem pasłęckim w 1798 roku, z rocznym uposażeniem 13 talarów, był Heinrich Herrmann¹⁶.

W Pasłęku i Prabutach dzieci wyznania reformowanego objęte były nauczaniem. W 1785 r. w pasłęckiej szkole uczyło się 19 chłopców i 19 dziewczynek, w tym siedmioro dzieci było wyznania reformowanego, a 31 dzieci wyznania luterńskiego. Nauczycielem, kantorem i organistą był wówczas Johann Friedrich Pico.

W roku szkolnym 1786-1787 w Pasłęku uczyło się ośmioro reformowanych dzieci i 22 dzieci luterńskich. W Prabutach zaś, gdzie nauczał tylko luterński nauczyciel, było pięcioro dzieci reformowanych. W roku szkolnym 1788-1789 w Pasłęku objętych było nauką szkolną siedmioro dzieci reformowanych (Heinrich Hermann, Friedrich Koerber, Christian Koschwak, Christian Dunerel, Gottfried Hermann, Christina Koerberin, Anna Maria Koerberin) oraz 11 luterńskich. W Prabutach było pięcioro dzieci reformowanych.

W dokumentach archiwalnych z 1783 r. zapisano nieco więcej informacji o nauczaniu szkolnym w Pasłęku. Działała tam szkoła w okresie zimowym (*Winterschule*), a nauka odbywała się w godzinach 8.00-11.00 i 13.00-15.00. Podobnie było latem (*Sommerschule*). W ciągu roku szkolnego uczniowie mieli kilkudniowe ferie. Ubogie dzieci uczyły się nieodpłatnie, od rodziców pozostałych pobierano opłaty kwartalne. Uczyło się wówczas siedmioro dzieci reformowanych (Hermann, Peinart, Meister, Breiner, Grosnurth,

---

¹⁵ Carl Bergius w 1805 r. został burmistrzem w Elblągu. Por. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Diözese 1788-1818*; A. Groth, *W wirze polityki*, w: *Historia Elbląga*. Tom III, część 1 (1772-1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 18.

¹⁶ APG, 373/360. *Acta betreffend die Generalia in Kirchen-Rechnungen und Kassensachen*.

Hein, Warrach) i 33 luterańskich. Latem w szkole panowała bardzo wysoka absencja, bo ojcowie korzystali z pomocy dzieci w trakcie prac polowych¹⁷.

W 1799 r. kaznodzieja w sprawozdaniu rocznym z działalności podległej mu placówki zapisał istotną informację, że ubywa wiernych ewangelicko-reformowanych, bo z powodu znacznej odległości trudno im dotrzeć do własnej świątyni i dlatego wielu skłania się ku luteranizmowi. Ponadto wielu twierdzi, że przecież nie ma różnicy między kalwinami a luteranami (*wir sind ja mit der luth. Kirche eines Glaubens*). Podobna uwaga została odnotowana także w sprawozdaniu z 1806 r., a już dwa lata wcześniej kaznodzieja poinformował, że demograficzny regres parafii trwa od 20 lat¹⁸.

Duchowny z Pasłęka dojeżdżał do Prabut dwukrotnie w ciągu roku. W mieście i w okolicy mieszkało zaledwie około 35 kalwinów i zaobserwować można było stopniowe zmniejszanie się tej parafii. W 1808 roku do komunii przystąpiło zaledwie 20 osób (por. tabela 2). Również w Prabutach problem stanowiły liczne odejścia wiernych do Kościoła luterańskiego¹⁹.

W 1784 r. radnym parafialnym w Prabutach był Sobeck, w latach 1786-1787 kupiec Kagen, w 1792 r. do śmierci w 1806 r. dyrektor banku z Susza de la Bougere, a w latach 1802-1806 krawiec Fischer²⁰.

We wrześniu 1809 r. połączono stanowiska reformowanego kaznodziei w Elblągu i Pasłęku. Powodem była zbyt mała liczba wiernych w obu miastach i związane z tym nikle dochody. Odtąd 200 talarów, które z kasy regencji

---

¹⁷ APG, 373/639. *Acta betreffend die Schul-Visitations-Tabellen 1783-1809*; APG, 373/360. *Acta betreffend die Generalia in Kirchen-Rechnungen und Kassensachen*; E. Machholz, *Die Geschichte der reformierten Kirchengemeinde Pr. Holland und ihrer Schule*, s. 375-378.

¹⁸ Waghas urodził się 4 października 1750 r. w Starogardzie na Pomorzu. Kształcił się trzy lata w gimnazjum w Joachimsthal w Brandenburgii oraz we Frankfurcie nad Odrą. Od 23 czerwca 1800 r. był inspektorem Inspektoratu Górnopruskiego. Por. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten - Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*.

¹⁹ Zachowały się rachunki i spis inwentarza parafii w Prabutach z lat 1766-1817. Por. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*; APG, 373/685. *Acta betreffend die Kirchen-Rechnungen der reformierten Gemeinde in Riesenburg*.

²⁰ APG, 373/686. *Die Angelegenheiten der reformierten Gemeinde in Riesenburg*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*.

wschodniopruskiej wypłacano kaznodziei w Pasłęku, miał otrzymywać superintendent Wisselinck w Elblągu. Zgodzono się jednocześnie na jego propozycję, by 50 talarów z datków zbieranych w Pasłęku przeznaczyć na fundusz szkolny. Superintendent elbląski został zobowiązany do odprawiania co kwartał lub trzy razy w roku nabożeństwa w Pasłęku. Miał tam wypełniać wszystkie obowiązki kaznodziei i superintendenta. Mieszkanie dotychczasowego reformowanego kaznodziei w Pasłęku miało zostać podzielone. Parter i część piętra przeznaczono dla wdów po zmarłych kaznodziejach Inspektoratu Górnopruskiego, zaś drugie mieszkanie na piętrze miało służyć przybywającemu do Pasłęka kaznodziei²¹.

Znacznie liczniejsza od pasłęckiej wspólnota reformowana zamieszkiwała w Sambrodzie i filialnych Kwitajnach. Pierwszym znanym właścicielem dóbr sambrodzkich był Ferdynand Krystian Lippe, angielski oficer wyznania reformowanego. Na początku XVIII w. w pomieszczeniach pałacowych odprawiano nabożeństwa dla współwyznawców pochodzących z Francji, Szwajcarii, Holandii i Palatynatu. Natomiast liturgia reformowana była odprawiana w Kwitajnach już od końca XVII wieku. Po 1695 r. dobra w Kwitajnach nabył generał Jan Albrecht Barfus, troszczący się o praktyki religijne w wiosce²².

W Kwitajnach pod koniec XVIII w. do komunii przystępowało około 130 osób, a więc z dziećmi mogło tam zamieszkiwać nawet około 300 osób tego wyznania. W 1808 r. do komunii przystąpiło już zaledwie 50 osób. W Sambrodzie trudno nawet w przybliżeniu oszacować liczbę ludności wyznania reformowanego, bo w statystykach kościelnych ujmowano ją razem z miejscowymi luteranami. W 1794 r. w kościele sambrodzkim do komunii przystąpiło 1155 osób obu wyznań, zaś w 1808 r. 1040 osób (por. tabela 2). Na początku XIX w., podobnie jak w Pasłęku, również w Sambrodzie i Kwitajnach coraz większa liczba ewangelików reformowanych z powodu znacznej odległości od własnego kościoła decydowała się na przejście do wyznania luterskiego. Drugą istotną przyczyną tego procesu była rosnąca liczba małżeństw mieszanych.

---

²¹ APG, 373/682. *Die Vereinigung der Reformierten Prediger Stelle Pr. Holland mit der in Elbing*; E. Machholz, *Die Geschichte der reformierten Kirchengemeinde Pr. Holland und ihrer Schule*, s. 337–342.

²² *Dzieje parafii kalwińskiej w Kwitajnach i Sambrodzie* por. H. F. Elsner, *Einige historische Nachrichten von den Evangel. Reformirten und Simultan-Kirchen zu Samrodt und Quittainen im Ostpreußischen Oberlande, nebst einem Wort über Union*, w: *Preußische Provinzial-Blätter*, Band 18, Königsberg 1837, s. 225 nn.

Barokowa świątynia w Sambrodzie została ufundowana przez Fryderyka Ludwika Dohnę i zbudowana w latach 1739-1741. Powstała z przebudowy oficyny rozebranego pałacu. Od początku kościół sambrodzki miał charakter symultaniczny, tzn. gromadził na liturgii miejscowych luteran i kalwinów. Natomiast barokowy kościół w Kwitajnach został zbudowany w latach 1714-1719 przez ówczesnych właścicieli pałacu i majątku – rodzinę Barfus. Oba wielkie pruskie rody sprawowały patronat nad tymi świątyniami²³.

Kaznodzieja z Sambrodu na przełomie XVIII i XIX w. dojeżdżał do Kwitajn w każdą trzecią i czwartą niedzielę miesiąca, a gdy miesiąc miał pięć niedziel, zamiast w czwartą przybywał do Kwitajn w piątą niedzielę. Nabożeństwa w Kwitajnach odprawiano także w drugim dniu uroczystości. Ponadto cztery razy w roku w świątyni filialnej sprawowana była liturgia z komunią.

Od 1802 r. kaznodzieja sambrodzki dojeżdżał z posługą duszpasterską również do pałaców rodów Dohnów i Dönhoffów w okolicach Pasłęka, w Gładyszach, Ławkach, Słobitach i Karwinach, a nawet do znacznie odleglejszego pałacu w Kamieńcu koło Susza.

Stosunkowo dobrze zorganizowane było nauczanie szkolne w okolicach Sambrodu. W samym Sambrodzie wiejska szkoła zbudowana ze środków finansowych rodu zu Dohna powstała już w 1713 roku. Najstarsze zachowane wzmianki o miejscowym kantorze i nauczycielu reformowanym pochodzą z 10 września 1732 roku. W 1801 r. jedynym nauczycielem w Sambrodzie był luteranin Chrystian Samuel Balzer. Nauczyciel wyznania reformowanego pracował w tej szkole do 1783 r., ale po nim hrabia Dönhoff jako patron szkoły nie zatrudnił już nowego kalwińskiego nauczyciela. Stanowisko to jednak powinno być obsadzone, dlatego ponownie w 1801 r. zatrudniono nauczyciela tego wyznania. W 1801 r. do szkoły uczęszczało 11 dzieci reformowanych i 104 luterzańskie.

Szkoła wiejska istniała także w pobliskiej wsi Morzewo. Nie wiadomo jednak, kiedy została utworzona. Nauczycielem w 1801 r. był luteranin Gottfried Ahland. W 1801 r. patronem był von Darnhardt, nadzorca dóbr sambrodz-

---

²³ Zachował się bardzo obszerny protokół wizytacyjny parafii reformowanej w Sambrodzie z 1 października 1826 r. Por. APG, 373/644. *Acta betreffend die Kirchen-Visitationen 1786-1828*; APG, 373/687. *Samroth und Quittainen*; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937-1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 314, 317; W. Rynkiewicz-Domino, *Kościół w Kwitajnach. Próba analizy historycznej i stylistycznej*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski 10 (2018), s. 152-171.

kich. Nauczyciela do pracy w tej szkole wprowadził kaznodzieja z Zielonki Pasłęckiej, Samuel Grodzki. W 1801 r. do szkoły uczęszczało czworo dzieci wyznania reformowanego i 21 luterańskiego.

Trzecia wiejska szkoła należąca do parafii sambrodzkiej znajdowała się w Leśnicy. Nie wiadomo, kiedy powstała, ale z dokumentów wynikało, że istniała już w 1720 roku. W 1801 r. nauczycielem był luteranin Gottfried Podlech. Zatrudnił go pastor luterański Tiedemann z Zielonki Pasłęckiej. W 1801 r. nie było w tej szkole żadnego dziecka wyznania reformowanego, ale 51 dzieci luterańskich.

Szkoła powstała także w filialnej wiosce Kwitajny. Założył ją w 1733 r. hrabia von Barfuss. Od początku uczyli w niej jednocześnie organiści i nauczyciele reformowani i luterańscy. W 1801 r. nauczycielem był luteranin Johann Gottfried Zarnikow (Zornickow). Zatrudnił go pastor Johann Jacob Winckler z Grądek. W tym czasie patronami szkoły byli Dönhoffowie z Friedrichstein²⁴ i z Wysokiej koło Rychlik. W 1801 r. uczyło się w tej placówce ośmioro dzieci reformowanych i 42 luterańskich²⁵.

W latach 1757-1783 kaznodzieją w Sambrodzie był Jacob Theodor Thamm, urodzony w 1718 r. w Królewcu. Tam też się wykształcił. Po nim w latach 1783-1810 urząd kaznodziei sprawował Carl Philip Adolf Holderegger²⁶, a następnie od 1810 r. do przynajmniej 1819 r. Friedrich Carl Gottlieb von Duisburg²⁷.

---

²⁴ Pałac nad Pregołą w Prusach Wschodnich, 20 km na wschód od Królewca.

²⁵ APG, 373/648. *Acta betreffend Verordnungen des Kirchen-Directorii und der Westpreuss. Regierung in Schul-Angelegenheiten 1783-1825*; APG, 373/650. *Acta betreffend die Verordnungen der Ostpreuss. Provinzial-Behörde in Schul-Sachen 1801-1836*; APG, 373/360. *Acta betreffend die Generalia in Kirchen-Rechnungen und Kassensachen*.

²⁶ Holderegger urodził się w Sambrodzie 24 lutego 1759 r. Kształcił się we Frankfurcie nad Odrą. Parafia sambrodzka była jego pierwszym miejscem zatrudnienia. Por. APG, 373/360. *Acta betreffend die Generalia in Kirchen-Rechnungen und Kassensachen*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*.

²⁷ Duisburg urodził się w 1764 r. w Bückeberg w hrabstwie Schaumburg-Lippe obecnie w Dolnej Saksonii, kształcił się w Królewcu i Halle. Przed przybyciem do Sambrodu przez 23 lata pracował w szkołach i parafiach kalwińskich w Gdańsku. Był żonaty i miał czworo dzieci. Znał język angielski i francuski. Por. APG, 373/687. *Samroth und Quittainen*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818*.

Reformowaną radę parafialną w Sambrodzie i Kwitajnach stanowili: w 1781 r. Domnik, Trzesiak, Weiss, w latach 1786-1799 Christoph Conradt, w 1795-1810 Christoph Trittschack, w 1793-1818 Jacob Dapp, w 1802-1818 Christoph Weiss, w 1811-1813 Lehwaldt a w 1816-1818 Schmischke²⁸.

W Gładyszach, tuż przy granicy z katolicką diecezją warmińską, nieopodal rzeki Pasłęki, Christoph zu Dohna w latach 1701-1704 wzniósł nowy duży pałac w stylu baroku holenderskiego. Przewidziano w tej miejscowości także posadę dla kaznodziei dworskiego. W latach 1764-1774 duszpasterzował tam Arnold Wilhelm Rindfleisch. W okresie 1781-1802 miejscowym kaznodzieją dworskim był Georg August Wilhelm Bornemann²⁹. Obsługiwał on duszpastersko również Karwiny, Ławki, Kamieniec oraz Szymbark i Rudzienice koło Ilawy, a w latach 1781-1783 także Pasłęk. Po jego śmierci w pałacu w Gładyszach duszpasterstwo prowadzili kaznodzieje sambrodzcy³⁰.

Ostatnia placówka ewangelicko-reformowana na terenie Inspektoratu Górnopruskiego znajdowała się w odległym Działdowie. Była ona w latach 1705-1837 połączona unią personalną z parafią w Morągu³¹.

Nabożeństwa reformowane w Działdowie odprawiano w tamtejszym kościele zamkowym (Schlosskirche), podobnie zresztą było w Morągu³². Na przełomie XVIII i XIX w. liczba wiernych w Działdowie i Morągu była zbliżona. W 1794 r. w tym pierwszym mieście do komunii przystąpiło 50 osób, a w drugim 59. W 1799 r. odpowiednio 55 i 61 osób, a w 1808 r. 27 i 36 osób. W latach 1794-1808 liczba komunikujących w Morągu zawsze przewyższała

---

²⁸ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818.*

²⁹ Bornemann urodził się 1 stycznia 1750 r. w Aschersleben koło Magdeburga. Kształcił się we Frankfurcie nad Odrą. Krótko pracował w Friedrichs-Hospital w Berlinie. Kaznodzieja zmarł w 1802 roku.

³⁰ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818.*

³¹ O historii zboru reformowanego w Morągu i Działdowie por. E. Machholz, *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen [...] ein Beitrag zur Geschichte der Reformierten in Altpreußen und zugleich ein Gedenkblatt zur 200. Wiederkehr des Stiftungstages der Gemeinde*, Mohrunen 1905, s. 1-25; Tenze, *Die reformierte Kirchengemeinde in Soldau*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft in Masowia, H. 11, 1906, s. 13-22.

³² W dokumentach w odniesieniu do Morąga pisano: *reformierte Schloßkirche zu Mohrunen*. Zachował się spis inwentarza z 1826 i 1833 r. kościoła reformowanego w Działdowie. Por. APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*; E. Machholz, *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen*, s. 14.

liczbę komunikujących w Działdowie, za wyjątkiem 1798 r., kiedy z nieznanych powodów w Działdowie przystąpiło do komunii aż 118 osób, a w Morągu 74 osoby (por. tabela 2). Statystyka z lat 1794-1808 wykazuje jednoznacznie, że parafia reformowana w Morągu była bardziej prężna i nieco liczniejsza od parafii działdowskiej. Był to zapewne jeden z czynników, który sprawił, że w latach 1796-1799 kaznodzieja przeniósł swą siedzibę z Działdowa do Morąga. W tym krótkim okresie czasu trzy razy w roku jeździł on z posługą duszpasterską z Morąga do Działdowa.

Kaznodzieje działdowscy bardzo często w sprawozdaniach wskazywali na nieustannie zmniejszającą się liczbę podległych im wiernych. Niekiedy podawali obszerniejszy opis przyczyn tego regresu. W 1792 r. zanotowano, że zbory w Działdowie i Morągu są małe, „bo bardzo rzadko osiedlają się tu mężczyźni wyznania reformowanego”³³. W 1793 r. zwrócono uwagę, że z powodu znacznej odległości do kaznodziei i świątyni, wielu rodziców wyznania reformowanego posyła swoje dzieci do księży luterańskich. W 1796 r. kaznodzieja zapisał, że liczba wiernych w Morągu pozostała bez zmian, natomiast w Działdowie po Powstaniu Kościuszkowskim w Polsce w 1794 r., z powodu braku żywności, drożyzny i gospodarczego upadku miasta wywołanego wielkim pożarem w dniu 11 lipca 1794 r., liczba wiernych zmniejszyła się aż o jedną trzecią³⁴.

Jak bardzo dramatycznie z perspektywy kaznodziei działdowskiego przedstawiała się sytuacja demograficzna jego zboru, świadczy obszerny zapis z 1797 r.: „Aby parafia miejscowa w ogóle nie została pozbawiona młodych ludzi, kaznodzieja – co zresztą czynił już wcześniej – także w tym roku, zao piekował się trojgiem ubogich dzieci z miejscowej wspólnoty reformowanej. Jednego chłopca kaznodzieja przygarnął do siebie, wyposażył w potrzebne rzeczy i skierował na naukę, do momentu uzyskania konfirmacji. Drugi chłopiec został przez kaznodzieję skierowany na dalszą darmową naukę do Królewca. Trzeciemu ubogiemu dziecku, dziewczynce, kaznodzieja stworzył optymalne warunki bytowe i umożliwił naukę religii. Bardzo zależy kaznodziei, by poprzez naukę zatrzymać przy zborze dzieci i młodzież. Jednak młodzi ludzie mieszkający w odległych miejscowościach, by kształcić się, muszą na własny koszt docierać do odległego Morąga, co zajmuje im wiele czasu. Tylko nieliczni rodzice decydują się na takie rozwiązanie, bo o wiele wygodniej jest skierować

---

³³ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau.*

³⁴ Niewątpliwie z tego powodu kaznodzieja przeniósł się do Morąga w 1796 roku.

dzieci do bliżej mieszkającego kaznodziei luterańskiego. Większość rodziców z powodu biedy nie naciska na swe dzieci, by podróżowały do oddalonego duchownego reformowanego. Kaznodzieja boleje bardzo nad tym, ale tak niewiele może uczynić dla młodych ludzi w swoim zborze, a chciałby uczynić o wiele więcej”³⁵.

Szczególnie trudny był 1807 r., bo wielu mężczyzn zginęło w trakcie działań wojennych prowadzonych przeciwko armii napoleońskiej. Wtedy też wielu kalwińskich mieszkańców przez włączenie okolic Lidzbarka Welskiego do Księstwa Warszawskiego utraciło kontakt ze zborom w Działdowie.

W dokumentach archiwalnych do wyjątkowych należy wpis z 1801 r.: „Kolo Działdowa osiedliły się cztery rodziny kolonistów wywodzące się z Pfalz nad Renem, ale przybyłe w te strony z okolic Kwidzyna. Rodziny te składają się z ośmiorga dorosłych osób”³⁶.

Kaznodzieje działdowscy dwa razy w roku, wiosną i jesienią, sprawowali nabożeństwo połączone z komunią w Morągu, ale niekiedy z racji patronatu kościelnego rodu zu Dohna, musieli indywidualnie przygotować do konfirmacji ich dzieci. Dnia 13 października 1815 r. w pałacu w Gładyszach konfirmowano 16-letniego Fryderyka Karola Aleksandra zu Dohna. Wcześniej przez 14 dni kaznodzieja działdowski, a jeszcze wcześniej przez cały rok inny duszpasterz, przygotowywali go do tej uroczystości. Podobne wydarzenie miało miejsce 9 października 1818 r. w pałacu Dohnów w Markowie, gdzie konfirmowano w wieku 16 lat Otto zu Dohna. W tym przypadku przygotowania trwały aż dwa lata, a bezpośrednio przed uroczystością kaznodzieja z Działdowa w ciągu 10 dni codziennie przez 4 godziny przygotowywał młodzieńca.

Sytuacja duszpasterska wyznania reformowanego na terenie Inspektoratu Górnopruskiego skomplikowała się po śmierci w 1802 r. kaznodziei Bornemanna z Gładysz. Po jego odejściu wierni z Rudzienic pozbawieni zostali opieki duszpasterskiej. Odtąd starzy i ubodzy ludzie z okolic Iławy, by uczestniczyć w nabożeństwie reformowanym, udawali się do Działdowa, a do pokonania mieli 7 mil drogi.

Druga grupa wiernych z wiosek położonych między Iławą a Miłomłynem przychodziła na nabożeństwa do Morąga, ale i oni musieli przebyć pieszo odległość 5-6 mil. Nieliczni przybywali do Morąga nawet z Rudzienic.

³⁵ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*, tłumaczenie autora.

³⁶ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*, tłumaczenie autora.

W 1805 r. uzgodniono z księdzem luterańskim w Miłomłynie, że kaznodzieja reformowany powracając każdego roku w czerwcu z Morąga do Działdowa, odprawi w miłomłyńskim kościele nabożeństwo dla okolicznej ludności wyznania reformowanego. Odtąd do Miłomłyna raz w roku przybywali również ci wierni, którzy przedtem udawali się na nabożeństwo do Rudzienic, a potem do Morąga³⁷.

Dużym wyzwaniem duszpasterskim dla kaznodziei działdowskiego było zorganizowanie nabożeństw reformowanych w Iławie, dwukrotnie w roku dla około 50-60 osób. Zgodę na sprawowanie takiej liturgii w kościele luterańskim w Iławie wyraził patron kościelny hrabia zu Dohna, pastor iławski Kelch, miejscowy magistrat oraz regencja kwidzyńska. Ta ostatnia zgłaszała jednak 6 września 1805 r. zastrzeżenia i domagała się wyjaśnień, dlaczego wybrano na miejsce nabożeństw Iławę a nie Rudzienice, gdzie od momentu wybudowania kościół był świątynią simultaniczną i dojeżdżał do niego w niedzielę ksiądz luterański Mroczek z kościoła filialnego we Frednowach. Ponadto pytano, dlaczego nabożeństwa reformowane w Iławie miały odbywać się w dni powszednie, a nie w niedzielę.

Z zachowanej archiwalnej korespondencji wynika, że na nabożeństwa w Iławie mieli przybywać także ewangelicy reformowani z okolic Miłomłyna. Dnia 19 listopada 1805 r. aptekarz Cassius z Miłomłyna w imieniu miejscowego zboru pisał, że wierni wolą na nabożeństwa udawać się do Morąga niż do Iławy, bo jest tam znacznie bliżej. Ponadto nie będą musieli płacić kaznodziei za jego dojazd do Iławy.

Ostatecznie ustalono w 1806 r., że kaznodzieja Waghas z Pasłęka, wracając w niedzielę z posługi duszpasterskiej w Prabutach, w drodze powrotnej może przybywać do Iławy, by tam w poniedziałek i we wtorek odprawić liturgię reformowaną. W środę przez Przezmark wracał do Pasłęka³⁸.

W Działdowie i w Morągu w budynkach kościelnych prowadzono katechizację dzieci. Specyfiką działdowskiego zboru i posługi tamtejszych duszpasterzy było połączenie nauczania i wychowania religijnego z działalnością charytatywną. W 1798 r. kaznodzieja Georg Killmar w odniesieniu do Działdowa zanotował: „Ponieważ w tej okolicy, zarówno w miastach jak i w wioskach, brakuje szkół, kaznodzieja czuje się w obowiązku, by wszystkie dzieci ze swego

---

³⁷ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Diözese 1788–1818.*

³⁸ APG, 373/ 675. *Acta betreffend die reformierte Gemeinde in Deutsch Eylau.*

terenu, jak i spoza niego, kształcić od podstaw za darmo. Z tego powodu kaznodzieja potrzebuje trochę większych środków finansowych, by jeszcze więcej dzieci przybyłych z zewnątrz przyjąć i wykarmić pod swoim dachem. Wiele takich dzieci kaznodzieja już za darmo wykształcił i związał z miejscowym zborem reformowanym. Udało mu się tego dokonać z wielkim trudem³⁹.

Każdego roku w domu kaznodziei kształciły się ubogie dzieci, a przy tym były lepiej odżywiane, zaopatrywane w ubrania i potrzebne przedmioty codziennego użytku. Niektóre z tych dzieci, zapewne te najzdolniejsze, były kierowane przez duchownego do nauczania szkolnego. Archiwalia często informują o aktywności edukacyjno-charytatywnej działdowskiego kaznodziei. Przez cały 1799 r. opiekowano się Friedrichem Klettenem. W 1800 r. zanotowano: „Ponieważ kaznodzieja nie ma w tym roku w Działdowie żadnych katechumenów, z własnej woli nieodpłatnie zajął się nauczaniem czytania, pisanie i rachunków dwóch reformowanych chłopców w wieku 5 i 7 lat⁴⁰. Podobna notatka pochodzi z 1801 roku. W 1802 r. informowano: „Kaznodzieja przyjął do swego domu w tym roku ubogą dziewczynkę z rodziny reformowanej zamieszkałej 3 mile stąd i przez 9 miesięcy utrzymywał ją nieodpłatnie, kształcił, a 7 grudnia konfirmował. Bez opieki kaznodziei dziewczynka zostałaby luteranką⁴¹. W latach 1811-1814 szczególną troską objęto kalwińskie ubogie dzieci i sieroty z terenu Księstwa Warszawskiego. Nawet w latach 1806-1807, w czasie działań wojennych, gdy w zabudowaniach kościelnych dokwaterowano dwóch oficerów z adiutantami, kaznodzieja Johann Georg Braun nadal utrzymywał i kształcił ubogie dzieci.

Zwyczajna i systematyczna katechizacja dzieci odbywała się w parafiach w Działdowie i Morażu, niezależnie od pomocy i nauki świadczonych doraźnie. W 1803 r. katechizowano w obu miastach po jednym dziecku. W 1804 r. w Działdowie katechizowano jedno dziecko w wymiarze 8 godzin tygodniowo, a w Morażu także jedno przez 4 godziny w tygodniu. Podobny system nauczania realizowany był również w kolejnych latach. Dopelnieniem nauczania religijnego były coroczne konfirmacje udzielane w wieku 14 lat. Poza własnymi parafianami, niekiedy dopuszczano do konfirmacji młodzież z terenu Mazowsza. W 1816 r. w Działdowie konfirmowano Johanna i Carla Braemera,

³⁹ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*, tłumaczenie autora.

⁴⁰ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*.

⁴¹ APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*.

Henriette Ottilie Braun oraz przybyłego z Mławy Eduarda Gustava von Strienskiego⁴².

Kaznodzieją ewangelicko-reformowanym w Działdowie i Morągu w latach 1775-1791 był Ernst Gottlieb Falck⁴³, w 1791-1800 Georg Victor Franz Killmar⁴⁴ a w 1800-1833 Johann Georg Braun (starszy)⁴⁵.

---

⁴² Edward Gustaw Stryjeński (1801–1869), był urzędnikiem wojskowym, pisarzem przy audytorze dywizji gwardii królewskiej (1825–1829) i audytorem w 3 pułku piechoty liniowej (1829–1830). W 1848 r. zajmował stanowisko sekretarza Dyrekcji Długu Krajowego i Kasowości w Banku Polskim w Warszawie. Ojciec Zygmunt Karol (1757 – po 1830), był stolnikowiczem żmudzkiem, porucznikiem w regimencie huzarów armii pruskiej, w latach 1795–1806 komisarzem i landratem w powiecie mławskim, w Księstwie Warszawskim prezesem Izby Wykonawczej Mławskiej, członkiem Izby Administracyjnej Departamentu Płockiego oraz podprefektem powiatu mławskiego (1808–1815), a w Królestwie Polskim komisarzem obwodu mławskiego. Brat Zygmunta Karola (1784–1843), pułkownika armii Księstwa Warszawskiego, generała brygady w powstaniu listopadowym. Por. APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zygmunt-karol-stryjenski> (dostęp 17.08.2017).

⁴³ Falck urodził się w Gdańsku prawdopodobnie w 1731 roku. Kształcił się w Halle i Lejdzie w Holandii. Przez 12 lat był duszpasterzem w dobrach Friedricha Leopolda zu Dohna-Reichertswalde w Markowie. Placówkę Działdowo–Morąg objął 10 lutego 1776 roku. Ordynowany w Królewcu 13 maja 1776 roku. Zmarł 25 (lub 6) lutego 1791 r. w Morągu. Por. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; E. Machholz, *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen*, s. 7, 12; Tenże, *Die reformierte Kirchengemeinde in Soldau*, s. 30; J. Małek, *Zarys dziejów kościołów chrześcijańskich oraz szkolnictwo i kultura na Działdowszczyźnie w XVI–XVIII w.*, w: *Dzieje Działdowa i Działdowszczyzny na przestrzeni wieków*, red. M. Radoch, Działdowo 2019, s. 159–160.

⁴⁴ Killmar urodził się w Aschersleben koło Magdeburga w 1757 roku. Kształcił się w Halle. Przed przybyciem do Działdowa pracował przez 6 lat w Królewcu w sierocińcu i tamtejszej parafii kalwińskiej. Placówkę Działdowo–Morąg objął 21 sierpnia 1791 roku. W 1800 r. przeniósł się do Gołdapi, potem do Mokrego Dworu koło Gdańska i Passewalk. Zachował się obszerny osobisty list Killmara z 26 października 1817 r., w którym prezentuje swą trudną sytuację życiową. Por. APG, 373/625. *Acta betreffend die Synoden 1733–1834*; APG, 373/645. *Acta betreffend die Gehalts– und Empluments Tabellen der Geistlichen und Schullehrer 1787–1824*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; E. Machholz, *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen*, s. 7, 13; Tenże, *Die reformierte Kirchengemeinde in Soldau*, s. 30.

⁴⁵ Braun urodził się 1 stycznia 1766 r. w Gąbinie (Gumbinnen). Kształcił się w Królewcu i Frankfurcie nad Odrą. W 1794 r. rozpoczął pracę kaznodziejską w sierocińcu w Królewcu (przez 6 lat). Ordynowany 30 lipca 1794 roku. W latach 1794–1800 duchowny w domu

Reformowane „prezbiterium”, czyli radę parafialną w Działdowie stanowili: w latach 1780-1789 Christoph Heinrich Kruppa, w 1792 r. Villaut, w 1792-1805 Pierre Mareschoux⁴⁶, w 1799-1804 Christian Brennert, w 1800-1823 Heinrich Bremer (Brämert). W Morażu zaś w latach 1783-1784 Martin Titzschky, w 1784-1808 Gottfried Meyer, w 1790-1791 Christian Kauffmann, a w 1795-1823 Gottlieb Penkert⁴⁷.

Inspektorat Zachodniopruski

Inspektorat Zachodniopruski z siedzibą w Elblągu był pod względem terytorialnym znacznie rozleglejszy od Inspektoratu Górnopruskiego, chociaż i na tym terenie istniały zaledwie trzy parafie reformowane, w Elblągu, Krokowej i Mokrym Dworze. O ile duchowni w Krokowej i Mokrym Dworze opieką duszpasterską obejmowali stosunkowo niewielki teren, o tyle kaznodzieja reformowany w Elblągu nabożeństwa odprawiał również w Malborku, Kwidzynie, Gniewie, Grudziądzu, Chelmnie, Toruniu, Bydgoszczy i Braniewie. W latach 1783-1817 na tym rozległym obszarze zatrudnionych było zaledwie ośmiu kaznodziejów reformowanych.

Parafia ewangelicko-reformowana w Elblągu była największa na terenie superintendentury elbląskiej. W 1790 r. do komunii przystąpiło 201 osób, w 1795 r. 267 osób, a w 1808 r. 192 osoby. Uwzględniając dzieci i młodzież przed konfirmacją, w Elblągu i w okolicy na przełomie XVIII i XIX w. mogło mieszkać około 500 osób wyznania reformowanego. O niezłej kondycji demograficznej tego zboru świadczy też liczba urodzeń. Średnio na świat przycho-

---

sierot w Królewcu. Dnia 25 stycznia 1800 r. objął placówkę w Działdowie–Morażu. Zmarł 11 marca 1833 r. w Działdowie. Zachował się obszerny osobisty list Brauna z 12 listopada 1818 r., w którym skarżył się na osamotnienie, trudną sytuację rodzinną i duszpasterską. Por. E. Machholz, *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen*, s. 7, 13; Tenże, *Die reformierte Kirchengemeinde in Soldau*, s. 32; G. Jasiński, *Słownik duchownych ewangelickich na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Dąbrówno 2015, s. 387.

⁴⁶ W 1800 r. kaznodzieja Braun, zresztą podobnie jak jego poprzednik, poinformował inspektora w Elblągu, że Pierre Mareschoux kompletnie nie interesuje się sprawami miejscowego zboru reformowanego i nie wypełnia swych obowiązków.

⁴⁷ Te osoby nie stanowiły jednej rady. Próbowałem dla pojawiających się dokumentach źródłowych osób ustalić lata pełnienia funkcji radnego. APG, 373/625. *Acta betreffend die Synoden 1733–1834*; APG, 373/696. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*.

dziło każdego roku około dziesięciorga dzieci. Niska był natomiast liczba ślubów, która wynosiła rocznie średnio od jednego do trzech ożeń. Wyjątkowy był 1808 r., kiedy urodziło się trzynaścioro dzieci i zawarto aż dziesięć ślubów, zmarło zaś dziewięć osób (por. tabela 1)⁴⁸.

W latach 1781-1817 pracowało w Elblągu ogółem trzech duchownych reformowanych. O Arnoldzie Wilhelmie Rindfleischu i Friedrichu Wilhelmie Carlu Wisselincku była już mowa z tej racji, że obok funkcji duszpasterskiej pełnili także urząd inspektora i superintendenta elbląskiego. Trzeci duchowny reformowany, kandydat Johann Heinrich Müller, posługiwał elbląskim kalwinom w latach 1791-1799⁴⁹.

W dokumentach z przełomu XVIII i XIX w. wielokrotnie pojawiają się nazwiska najbliższych współpracowników inspektora elbląskiego. Do ówczesnego „prezbiterium”, czyli ewangelicko reformowanej rady parafialnej w Elblągu, należał tajny radca Jacques du Bois⁵⁰, radca miejski i lekarz Jungschulz de Roeborn⁵¹, sekretarz bankowy Albrecht Ludwig Cannot, Rost, kupiec August

---

⁴⁸ Dzieje zboru ewangelicko reformowanego w Elblągu autor szerzej prezentuje w artykule pt. *Kościół ewangelicko reformowany w Elblągu na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Czasz Nowożytny” 31 (2018), s. 211–226. Tam też obszerniej omówiono liczebność elbląskiego zboru. Por. APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789–1806*.

⁴⁹ Müller urodził się w Chociebużu (Cottbus) na Łużycach w 1768 roku. Kształcił się 2 lata w szkole reformowanej we Frankfurcie nad Odrą, a następnie przez 3 lata studiował w tym samym mieście. Licencję od władz kościelnych kalwińskich uzyskał w Berlinie w marcu 1791 roku. Dnia 24 sierpnia 1797 r. w Królewcu zdał egzaminy *pro ministerio*. Przez 3 lata pracował jako nauczyciel domowy i wychowawca dzieci radcy miejskiego i armatora elbląskiego eksploatującego statki pełnomorskie Strebellow w prywatnym jego domu. Prowadził obrzędy pogrzebowe w języku niemieckim, angielskim i francuskim. W 1799 r. został jako kaznodzieja skierowany do pracy duszpasterskiej w Gąbinie (Gumbinnen). Por. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten – Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789–1806*; *Preussische Provinzial–Blätter, herausgegeben von dem Vereine zur Rettung verwaarloseter Kinder zu Königsberg, zum Besten der Anstalt*, Bd. 8, Königsberg 1832, s. 644; A. Groth, *Port i żegluga*, w: *Historia Elbląga* Tom III, część 1 (1772–1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. s. 45.

⁵⁰ A. Groth, *Handel*, w: *Historia Elbląga* Tom III, część 1 (1772–1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 63–64.

⁵¹ Urodził się 26 kwietnia 1749 r. w Elblągu. Był synem Johanna Ferdynanda Jungschulza von Röbern, burmistrza elbląskiego i Susanny Eleonory. Jest autorem *Specimen Inaugurale Medicum Quo Venaesectionis In Febribus Instituendae Praecipuas Cautiones*, Göttingen 1771. Por. A. Groth, *W wirze wielkiej polityki*, w: *Historia Elbląga* Tom III, część 1 (1772–

Abegg⁵², kupiec Fasenbeck (1797-1803) i kupiec Heinrich Collins⁵³ (1797-1803)⁵⁴.

Ponadto parafia reformowana zatrudniała w latach 1774-1806 kantora Wilhelma Heinricha Kreutza⁵⁵, w 1773-1806 zakrystiana i zapiewającą Johanna Wilhelma Kreutza⁵⁶, w 1796-1806 organistę i nauczyciela muzyki Friedricha Wilhelma Kreutza⁵⁷ a w 1797-1803 grabarza Johana Georga Kloenschinga⁵⁸.

Wyjazdy terenowe inspektora i superintendenta elbląskiego z posługą duszpasterską dobywały się dwukrotnie w ciągu roku, zazwyczaj w miesiącach kwiecień-maj oraz wrzesień-październik. Na początku istnienia Inspektoratu Zachodniopruskiego bywało, że bliżej położone placówki (np. Braniewo, Malbork, Gniew, Kwidzyn) inspektor odwiedzał już w styczniu. Regularne wyjazdy duszpasterskie do wszystkich placówek obsługiwanych przez parafię reformowaną w Elblągu, wiązały się z niemal dwutygodniową nieobecnością kaznodziei w Elblągu. Zachowała się księga takich wyjazdów z lat 1781-1809, w której duchowni szczegółowo notowali trasę podróży i personalia osób przystępujących do komunii w poszczególnych miastach. Na podstawie tej

---

1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 7; Tenże, *Burmistrzowie i prezydenci Elbląga w latach 1286–1950*, Elbląg 2013, s. 79.

⁵² Por. A. Groth, *Wytwórczość*, w: *Historia Elbląga* Tom III, część 1 (1772–1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 77.

⁵³ Heinrich Collins prowadził firmę armatorską, eksploatującą statki pełnomorskie. Por. A. Groth, *Port i żegluga*, w: *Historia Elbląga* Tom III, część 1 (1772–1850), red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 45.

⁵⁴ APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789–1806*.

⁵⁵ Urodził się w 1733 r., z zawodu piekarz.

⁵⁶ Urodził się w 1734 r. w Berlinie. Był samoukiem, nie miał wykształcenia nauczycielskiego.

⁵⁷ Syn Johanna Wilhelma Kreutza. Urodził się w 1772 roku. Poza wykonywanym zawodem utrzymywał się też z prywatnych lekcji muzyki.

⁵⁸ Urodził się w 1749 r., z zawodu szewc. Por. APG, 373/641. *Acta betreffend verschiedenen Special–Schul–Angelegenheiten 1785–1816*; APG, 373/645. *Acta betreffend die Gehalts–und Empluments Tabellen der Geistlichen und Schullehrer 1787–1824*; APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer 1783–1832*; APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788–1818*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789–1806*; APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten–Listen der Küster und Schullehrer 1793–1806*.

księgi można dosyć szczegółowo odtworzyć plan dorocznych terenowych wyjazdów duszpasterskich inspektorów i superintendentów elbląskich:

Rok 1782: 21 stycznia – Kwidzyn, 21 stycznia – Gniew, 9 kwietnia – Braniewo, 18 kwietnia – Malbork, 28 kwietnia – Kwidzyn (po raz drugi), 30 kwietnia – Grudziądz.

Rok 1787: 10-11 kwietnia – Braniewo, 19 kwietnia – Malbork, 22 kwietnia – Kwidzyn, 24 kwietnia – Grudziądz, 26 kwietnia – Chełmno.

Rok 1790: 15 kwietnia – Malbork, 16 kwietnia – Kwidzyn, 19 kwietnia – Grudziądz, 21 kwietnia – Chełmno, 23 kwietnia – Fordon, 25 kwietnia – Bydgoszcz, 6 maja – Braniewo.

Rok 1793: 26 kwietnia – Malbork, 28 kwietnia – Kwidzyn, 29 kwietnia – Grudziądz, 2 maja – Chełmno, 5 maja – Bydgoszcz⁵⁹.

Regularne wyjazdy do odległych miast wiązały się z trudem i z wysokimi kosztami. Zachowały się w dokumentach archiwalnych ślady starań duchownych reformowanych o państwowe dotowanie tych wyjazdów⁶⁰.

Mało informacji zapisano na kartach dokumentów o kalwinach w Kwidzynie. Liczebność tego zboru wahała się od 117 osób w 1790 r. do 198 osób w 1797 r. W 1802 r. naliczono 159 osób wyznania reformowanego w tym mieście. Przyjmując, że średnio było to około 150 osób oraz uwzględniając dzieci, parafia reformowana w Kwidzynie liczył zapewne ponad 300 osób. Niewątpliwie w znacznej mierze tworzyła ją lokalna warstwa urzędnicza zatrudniona w regencji kwidzyńskiej. Świadczy o tym sporządzona w 1808 r. lista osób wpłacających datki na rzecz elbląskiego superintendenta. Wśród ofiarodawców wykazano dyrektora kamery Würtha, dyrektora regencji E.H. Oerlichsa⁶¹, radców wojennych Heringa, Neuwürth, Gangue, Vettera, radcę regencji von Kanitza, urzędnika regencji Willicka, radcę kryminalnego Fischera, asystenta radcy Schröttera, żonę radcy sądowego Grunenthala, lekarza Reichenaua, radcę kryminalnego Bobricka, radcę Micka, komisarza pocztowego Butte, kasjera Büttnera.

---

⁵⁹ Zachowała się lista 111 osób przystępujących do komunii w Grudziądzu w 1810 roku. Por. APG, 373/674. *Acta betreffend die reformierte Kirche und Gemeinde in Graudenz*; APG, 379/10a. *Kirchenbuch der auswärtigen Reformirten besonders der Communicanten bereift von 1787*.

⁶⁰ APG, 373/651. *Acta betreffend des Gehalt des reformierten Superintendenten in Elbing aus der Königl. Ostpreuß. Domainen Kasse*.

⁶¹ Założyciel kwidzyńskiej loży wolnomularskiej św. Jana pod „Złotą Harfą”. Por. K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, w: *Kwidzyn. Dzieje miasta*, Tom I, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 162, 204.

Chyba nie najlepiej układały się w tym mieście relacje kalwińsko–luterzańskie. Tradycyjnie nabożeństwa reformowane odbywały się w kościele luterzańskim, ale nie bez problemów. W maju 1809 r. luterkańscy duchowni nie wyrazili zgody na nabożeństwo w ich świątyni w niedzielę. Natomiast w 1817 r. przełożony zboru reformowanego w Kwidzynie Momber w liście do superintendenta zapisał, że kwidzyńska wspólnota reformowana jest coraz mniej liczna i księża luterkańscy cieszą się, że im przybywa wiernych.

W tym samym liście przełożony kreślił trudne perspektywy stojące przez kwidzyńskimi kalwinami. Drastycznie zmniejszyła się liczba wiernych, zmarło lub wyjechało z miasta wiele ważnych osób. Z tego powodu nie można było już zebrać pieniędzy na zwrot kosztów podróży superintendenta do Kwidzyna. Zamiast 40 talarów, zebrano z wielkim trudem zaledwie 15 talarów. W tej sytuacji Momber prosił superintendenta, by przybywał odtąd do Kwidzyna z nabożeństwem tylko jeden raz w roku, w czerwcu.

Sytuacja kalwinów w Kwidzynie w kolejnych latach była coraz trudniejsza, bo w 1821 roku do komunii przystąpiło zaledwie 57 osób, mimo że do zboru kwidzyńskiego przynależeli także współwyznawcy z Baldramu, Nowej Wioski, Tychnów, Marezy, a nawet z Malborka.

Superintendent elbląski, przyjeżdżając do Kwidzyna w 1809 r., zatrzymał się w gospodzie „Pod Złotym Jeleniem”, której właścicielem był niejaki Lange. W 1816 r. gościł go u siebie w domu radca wojenny Gangue, a w 1817 r. wspomniany Momber⁶².

Zachowane w aktach Inspektoratu i Superintendentury Zachodniopruskiej dokumenty dotyczące Bydgoszczy sięgają 1783 roku. Trwała wówczas ożywiona wymiana korespondencji między Berlinem a Kwidzynem na temat nowo budowanego kościoła luterńskiego w Bydgoszczy, który jako symultaniczny miał służyć także miejscowym ewangelikom reformowanym. Urzędnicy ustalali porządek nabożeństw w tej świątyni. Proponowano, by przed południem odbywały się dwa kazania luterzańskie i jedno reformowane. Potem zaproponowano, by liturgia reformowana rozpoczynała się w niedzielę o godz. 14.00. Ustalenia trwały do wiosny 1784 roku.

---

⁶² Dnia 19 kwietnia 1812 r. Momber pisał do superintendenta, że nabożeństwa reformowane w Kwidzynie trzeba przełożyć na spokojniejsze czasy. W Kwidzynie stacjonował sztab wojska, w tym dowództwo, 200 oficerów i ogółem 2 tys. wojska. Do wielu domów dokwaterowano 3–4 oficerów i 30–40 żołnierzy. Sam Momber musiał przyjąć 20 żołnierzy. Wkrótce do miasta i okolicznych wsi miało przybyć jeszcze 3 tys. żołnierzy. Por. APG, 373/676. *Acta betreffend die Angelegenheiten der reformierten Gemeinde in Marienwerder.*

Zachowała się imienna lista członków zboru reformowanego w Bydgoszczy z 1783 roku. Było na niej ogółem 68 nazwisk osób dorosłych i 40 dzieci. Wśród nich odnajdujemy landrata von Twardowskiego (l. 31), aptekarza Trirta (l. 28) z żoną, kupca Noessela (l. 44), nauczyciela Felbella (l. 31), nauczyciela reformowanego Jacoba Xaveriusa Bersteina Borowskiego (l. 41), podleśniczego Bocka (l. 28). Ponadto z nowego kościoła bydgoskiego miało korzystać też 37 osób wyznania reformowanego z Fordonu i sąsiednich miejscowości, wśród nich landrat w Trzciance Ferdinand von Oppeln Bronikowski, landrat inowrocławski Xaverius von Oppeln Bronikowski, von Gruszczynski, radca Meissel z bratem ze Świecia, urzędnik pocztowy Johann Ritter z Nakła⁶³.

Do 1784 r. systematyczne nabożeństwa reformowane w Bydgoszczy sprawował kaznodzieja z Torunia Johann Daniel Vetter⁶⁴, który dwa-trzy razy w ciągu roku przybywał do miasta nad Brdą. Dnia 19 marca 1784 r. regencja kwidzyńska poinformowała bydgoszczan, że Vetter dostał skierowanie do pracy w Skokach (Schokken) koło Wągrowca i z tego tytułu, mając jeszcze do obsłużenia filialną placówkę w Toruniu, nie będzie już mógł przybywać do Bydgoszczy.

Kalwini bydgoscy starali się jednak, by Vetter nadal do nich przyjeżdżał. Sam Vetter zresztą w kwietniu 1784 r. informował inspektora Rindfleischa w Elblągu, że rozmawiał z wiernymi na temat swej ewentualnej dalszej posługi w Bydgoszczy. Zaznaczył, że reformowani w Bydgoszczy nie chcą ponosić żadnych dodatkowych kosztów związanych z jego przyjazdami. Prosilili natomiast Vettera, by wsparł ich prośbę skierowaną do regencji, by ta przeznaczyła 20-30 talarów rocznej pensji dla kaznodziei, który będzie u nich odprawiał nabożeństwa. Większość wiernych nie mogła sama wyłożyć pieniędzy, bo „to są biedni koloniści”. Bydgoszczanie prosili też Vettera, by nadal dojeżdżał do ich szkoły, wracając do Skoków z Torunia.

W dalszej części listu Vetter przybliżył Rindfleischowi dotychczasową sytuację ewangelików reformowanych w Bydgoszczy. Przybywał do nich z pasz-

---

⁶³ APG, 373/661. *Acta betreffend die reformierte Gemeinde in Bromberg.*

⁶⁴ Vetter urodził się 5 sierpnia 1732 r. w Lesznie. Kształcił się w Berlinie i Frankfurcie nad Odrą. Dnia 17 sierpnia 1762 r. został ordynowany i ustanowiony kaznodzieją w Lesznie. W kwietniu 1776 r. został kaznodzieją w Toruniu. Zmarł 6 grudnia 1785 r. w Skokach. Por. P. Arndt, *Die reformierten Geistlichen im Stadt- und Landkreis Thorn 1586–1921*, Mitteilungen des Coppersnicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 47, 1939, s. 33–34.

portem wydanym przez regencję, ale podróż niekiedy odbywała się z narażeniem życia, szczególnie gdy pokonywał Wisłę. Jednorazowo podróż kosztowała go 4-6 talarów. Z reguły jeden ze starszych zboru zbierał wśród pozostałych wiernych datki, które przekazywał Vetterowi. Nieraz było od 10 do 12 talarów, ale niejednokrotnie nic nie uzbierano. Zdarzało się, że wracał bez jednego talara i koszta całej wyprawy spadały na niego. Dlatego Vetter zaproponował ewangelikom reformowanym w Bydgoszczy, by ustalili dla niego stałą pensję w wysokości 10 talarów. Odtąd pieniądze te rzeczywiście były wypłacane. Sytuacja jednak radykalnie zmieniłaby się, gdyby teraz miał dojeżdżać do Bydgoszczy w drodze powrotnej do Skoków. Musiałby nadkładać 5 mil drogi, przekraczać niepewną granicę i ponosić znacznie większe koszta podróży. Dlatego Vetter popierał prośbę ewangelików reformowanych z Bydgoszczy skierowaną do regencji, by utworzony został specjalny fundusz dla kaznodziei obsługującego to miasto.

Dnia 2 czerwca 1784 r. regencja kwidzyńska wydała oficjalny dekret, którym ustanawiała kościół symultaniczny w Bydgoszczy. Nadal miał do niego dojeżdżać Vetter ze Skoków. Urzędnicy regencji zastrzegli jednak, że duchowny nie otrzyma specjalnego uposażenia, bo nie mieszka na stałe w Bydgoszczy. Polecono także, by nabożeństwa reformowane w świątyni symultanicznej rozpoczynały się o godz. 8.30 a kończyły do godz. 10.30. Regencja ustaliła, że w jedną niedzielę ewangelicy reformowani mają nabożeństwo przed południem, a luteranie po południu, a w następną niedzielę na odwrót. Ponadto kaznodzieja reformowany bez zgody księdza luterańskiego nie mógł chrzczyć i udzielać ślubów luteranom i na odwrót. Ustalono zasady udzielania w kościele chrztów i ślubów mieszanych wyznaniowo oraz szereg innych szczegółowych kwestii.

Trzy lata po śmierci kaznodziei Vettera, w 1788 r. ewangelicy reformowani w Bydgoszczy pisali do inspektora Rindfleischa, że już długo nie było u nich nabożeństwa. Regencja kwidzyńska ponaglana w tej sprawie nie uczyniła nic. Jeszcze w 1795 r. nie było regularnych nabożeństw w Bydgoszczy. Dopiero w 1798 r. ustalono, że to inspektor z Elbląga będzie sprawował troskę duszpasterską również w Toruniu i Bydgoszczy. W czasach Księstwa Warszawskiego z nabożeństwami do Bydgoszczy przyjeżdżał z Warszawy kaznodzieja reformowany Thiele. Po 1815 r. regencja nakazała inspektorowi elbląskiemu, by przywrócił w Bydgoszczy zasady sprawowania nabożeństw reformowanych sprzed 1806 roku. Przez kilka kolejnych lat kalwini bydgoscy zabie-

gali o ustanowienie własnego duszpasterza i zabezpieczenie na ten cel koniecznych środków finansowych. Urzędnicy regencji długo jednak nie reagowali na petycje nadchodzące z Bydgoszczy⁶⁵.

Bydgoskie dzieci wyznania ewangelicko-reformowanego uczęszczały do tamtejszej symultanicznej szkoły miejskiej. W 1783 r. nauczycielem reformowanym w tej placówce był Berowski. Przedtem był karmelitą w klasztorze bydgoskim, ale odszedł z zakonu i w Berlinie przyjął wyznanie reformowane. Jakiś czas przebywał w Kostrzynie, gdzie zapoznał wdowę po balwierzu i ożenił się z nią. Następnie pojawił się w Bydgoszczy, gdzie otrzymał posadę nauczycielską. Próbował się rozwieść. Oskarżano go o nadużywanie alkoholu i sugerowano, by pozbawić go posady. W styczniu 1787 r. burmistrz bydgoski informował, że Berowskiego od roku nie widziano w Bydgoszczy.

Prawdopodobnie przez kilka lat po odejściu Berowskiego w bydgoskiej szkole nie było nauczyciela reformowanego. W 1798 r. szukano kolejnego kandydata na posadę nauczyciela i kantora. Ostatecznie wybrano Christiana Heinricha Schäfera⁶⁶. Dnia 25 lutego 1799 r. odbyła się jego introdukcja na stanowisko drugiego nauczyciela w symultanicznej szkole miejskiej. Pracował tam do 1805 roku⁶⁷.

Krokowa i Mokry Dwór, chociaż usytuowane były w pobliżu Gdańska, zostały włączone do Inspektoratu i Superintendentury Zachodniopruskiej w Elblągu. Placówki te na przelomie XVIII i XIX w. zawsze miały swych duszpasterzy. W latach 1783-1817 było ich ogółem czterech.

Kościół w Krokowej będący pod patronatem rodu von Krockow przynajmniej od 1618 r. był świątynią kalwińską. Wyznanie to przyjęli także miesz-

---

⁶⁵ Dnia 5 marca 1816 r., po zakończeniu wojen napoleońskich i upadku Księstwa Warszawskiego, regencja kwidzyńska pytała wiernych reformowanych z Torunia, Chełmna i Brodnicy, czy chcą być nadal duszpastersko obsługiwani przez kaznodziejów z Elbląga. Por. APG, 373/647. *Acta betreffend die Bestimmungen der Königl. Regierung in Betreff der Be- reisung der auswärtigen reformierten Gemeinden in Westpreussen 1799-1816*; APG, 373/661. *Acta betreffend die reformierte Gemeinde in Bromberg*.

⁶⁶ Schäfer urodził się w 1774 r. w Halle. Studiował 4 lata teologię w Halle. W Bydgoszczy był też kantorem.

⁶⁷ APG, 373/648. *Acta betreffend Verordnungen des Kirchen-Directorii und der Westpreuss. Regierung in Schul-Angelegenheiten 1783-1825*; APG, 373/689. *Acta betreffend die Schule in Bromberg*; APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schul- lehrer 1783-1832*; APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Küster und Schullehrer 1793-1806*.

kańcy wioski i okolicznych terenów. Z czasem jednak osiedlało się na tym terenie coraz więcej luteran, do tego stopnia, że zdominowali oni miejscowych kalwinów. Z tego powodu król pruski wydał 15 lipca 1781 r. dekret ustanawiający w kościele w Krokowej nabożeństwa symultaniczne. Formalnie jednak świątynia i kościelne dobra pozostały własnością Kościoła ewangelicko-reformowanego. Nadal też związany był z tym kościołem urząd duchownego obrządku reformowanego. Do miejscowego zboru luteranckiego dojeżdżał co dwa tygodnie z posługą duszpasterską pastor z Gniewina. Ustalenia te przetrwały zaledwie cztery lata, po czym ograniczono nabożeństwa luteranckie w Krokowej do jednej niedzieli w miesiącu, a w przypadku największych uroczystości tylko do drugiego dnia uroczystości kościelnej. Zmiana ta spotkała się z dezaprobatą duchownych luteranckich, tym bardziej, że krokowscy luteranie coraz częściej zwracali się z prośbą o posługę duszpasterską do miejscowego duchownego kalwińskiego. Ten zaś w myśl obowiązującego prawa miał obowiązek przekazywać *iura stolae* uzyskane z tytułu posług świadczonych luteranom duchownemu luteranickiemu. Na tym tle dochodziło do zatargów między duchownymi obu wyznań. Sporo nieporozumień i niedogodności powstawało również na polu duszpasterskim. Jedynym rozwiązaniem trudnej sytuacji mogło być połączenie obu protestanckich wyznań, co miała ułatwić symultanizacja. Patron kościoła hrabia von Krockow zaproponował regencji pruskiej, by połączyć parafię luterancką w Gniewinie i reformowaną w Krokowej. Propozycję tę zaaprobował ówczesny kaznodzieja reformowany w Krokowej. Wprawdzie pomysł został zaakceptowany przez władze, ale samo rozwiązanie wtedy jeszcze wydawało się zbyt śmiałe i nowatorskie. Zdecydowanie negatywnie zareagowały na propozycję dwie superintendentury, luterancka i reformowana. Tym samym projekt upadł. Jednak ten lokalny pomysł połączenia obu wyznań protestanckich przetrwał i urzeczywistnił się w przeprowadzonej w 1817 r. przez króla Fryderyka Wilhelma III oficjalnej unii luteranizmu i kalwinizmu.

W zborze reformowanym w Krokowej od 18 maja 1781 r. do śmierci w 1821 r. posługiwał kaznodzieja Samuel Hartmann⁶⁸. Po jego śmierci nie

⁶⁸ Hartmann urodził się 19 października 1742 r. w Lesznie, kształcił się 3 lata w gimnazjum we Frankfurcie nad Odrą (Joachimsthaler Gymnasium), studiował dwa i pół roku we Frankfurcie nad Odrą i trzy lata w Lejdzie. *Vocatio* do pracy w Krokowej otrzymał od regencji kwidzyńskiej w 1781 roku. Było to jego jedyne miejsce zatrudnienia. Por. APG, 373/637. *Acta betreffend den Inspections-Bericht in Ost- und Westpreussen*; APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer 1783–1832*; APG, 373/698.

było chętnego na objęcie placówki kalwińskiej w Krokowej, bo była ona zbyt mała, przynosiła niewielki dochód i wymagała również dobrej znajomości języka polskiego. Przez długi czas parafia krokowska wakowała. Dopiero w 1823 r. została obsadzona przez kaznodzieję Teodora Elsnera, ale po jego odejściu w 1825 r. do Klajpedy, ponowny wakans trwał do przybycia w grudniu 1826 r. do Krokowej kaznodziei Karola Wendlinga. Dopiero 9 czerwca 1833 r. doszło do ostatecznego połączenia zboru ewangelicko reformowanego i ewangelicko-augsburskiego w Krokowej i utworzenia jednego zboru ewangelickiego. Od początku XVII w. nabożeństwa w świątyni krokowskiej sprawowane były w języku polskim i niemieckim. W każdą niedzielę w obu językach głoszone były kazania i odbywała się katechizacja⁶⁹.

Parafia ewangelicko-reformowana w Krokowej należała do największych na terenie superintendencji elbląskiej. W 1793 r. do komunii przystąpiły 234 osoby, w 1794 r. 241 osób, w 1801 r. 232 osoby, w 1815 r. 230 osób, a w 1817 r. 270 osób. Doliczając dzieci, można szacować, że parafia liczyła ogółem ponad 400 osób.

O jej dynamizmie świadczy też liczba dzieci uczęszczających na katechizację. W 1793 r. katechizowano 21 dzieci, podobnie w 1794 r., w 1796 r. 28 dzieci, w 1802 r. 24 dzieci, a w 1800 r. 23 dzieci. Odpowiednio wysoka była także liczba osób konfirmowanych każdego roku. Katechizacja odbywała się latem w kościele w języku polskim i niemieckim w obecności wszystkich zgromadzonych, a po jej zakończeniu przeprowadzano egzamin. Zimą katechizacja w obu językach prowadzona była we wtorki i czwartki w ogrzewanym budynku parafialnym.

W Krokowej i w kilku okolicznych wioskach należących do miejscowej parafii reformowanej powstały szkoły. W Krokowej w latach 1777-1814 nauczał Georg Mroch⁷⁰, w Sulicicach od 1783 r. zatrudniony był Andreas Gnurt⁷¹,

---

Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806; Allgemeine Kirchenzeitung Nr 136, 29 August 1833, s. 1089-1092.

⁶⁹ APG, 373/637. *Acta betreffend den Inspections-Bericht in Ost- und Westpreussen; Allgemeine Kirchenzeitung* Nr 136, 29 August 1833, s. 1089-1092.

⁷⁰ Mroch był zakrzystianinem i nauczycielem w Krokowej. Urodził się w 1746 roku. Nie miał wykształcenia nauczycielskiego, przyuczył go do zawodu ojciec. Potrafił trochę pisać po polsku i niemiecku, śpiewał dobrze. Jako kościelny wypełniał obowiązki dobrze, znacznie gorzej było z nauczaniem.

⁷¹ Gnurt urodził się w 1749 r. Z zawodu był szewcem, a ojciec przygotował go do pracy nauczycielskiej. Czytał po polsku i niemiecku, dość dobrze liczył i pisał.

w Karwieńskich Błotach od 1801 r. nauczał Martin Martens⁷², w Goszczynie w latach 1792-1803 zatrudniona była nauczycielka Schmant⁷³, we wsi Polchówko w 1801-1803 uczył Jonas Strauer⁷⁴.

W Lęborku w latach 1782-1783 nauczycielem, kantorem i kościelnym był Johann Jacob Barbieri z Królewca, a w 1792-1806 kościelnym, organistą i kantorem był mieszczanin Johann Ulrich⁷⁵.

Ostatnia ewangelicko-reformowana parafia podlegająca inspektorowi i superintendentowi w Elblągu znajdowała się w Mokrym Dworze. Wieś położona jest na Żuławach Gdańskich, nad rzeką Motłwą, oddalona około 5 km od Pruszcza Gdańskiego. W połowie XVI w. właścicielami wsi byli patrycjusze gdańscy, m.in. rodzina Werdenów, która zbudowała tam swą posiadłość. W 1639 r. właścicielem dóbr w Mokrym Dworze, Wiślinie i Dziewięciu Włókach został pochodzący się z Niderlandów rajca gdański wyznania reformowanego Gerhard von Prönen. W latach 1742-1798 dobra przeszły w ręce rodu von Schwartzwald, a następnie Eduarda Friedricha von Conradi, burmistrza gdańskiego.

Okolo 1550 r. zbudowano w Mokrym Dworze dwór z integralnie złączoną z nim świątynią. Do 1666 r. we wsi zatrudniani byli duchowni luterańscy i kalwińscy. W latach 1667-1815 pracowali tam wyłącznie kaznodzieje reformowani. W 1813 r. świątynia reformowana została zniszczona podczas powodzi i w roku następnym uległa całkowitej destrukcji. Kościoła już nie odbudowano⁷⁶.

---

⁷² Martens urodził się w 1761 roku. Nie miał wykształcenia nauczycielskiego, a do pracy w szkole przyuczył go ojciec. Nauczał w języku niemieckim, potrafił czytać i liczyć.

⁷³ Schmant urodziła się w 1748 roku. Była córką nauczyciela. Skierowano ją „do nauczania dzieci”. Zmarła w 1803 roku. Po jej śmierci był vacat nauczycielski.

⁷⁴ Strauer urodził się w 1743 roku. Do pracy w szkole przyuczył się we wsi Karwieńskie Błoto (Karwenbruch). Uczył pisania w języku polskim i niemieckim. Od 1805 r. w szkole był vacat z powodu jego śmierci.

⁷⁵ Ulrich urodził się w 1753 roku. Do pełnienia funkcji kościelnych przyuczył go poprzedni organista i nauczyciel z Lęborka. Z zawodu był białoskórnikiem. Śpiewał i grał dobrze. Por. APG, 373/637. *Acta betreffend den Inspections-Bericht in Ost- und Westpreussen*; APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer 1783-1832*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806*; APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Küster und Schullehrer 1793-1806*.

⁷⁶ O kaznodziejach reformowanych w Mokrym Dworze i historii wsi, por. G. Klemm, *Sechs Jahrhunderte Nassenhuben und Umgebung. Geschichte der Dörfer Nassenhuben, Kramnitz, Hochzeit und Neunhuben*, Danzig 1936, s. 6-11, 14.

Parafia reformowana w Mokrym Dworze należała do najmniejszych na terenie Superintendentury Zachodniopruskiej. W 1793 r. mieszkało tam zaledwie 25 konfirmowanych wiernych. Podobnie było w 1796 roku. W tym czasie nie katechizowano tam dzieci. W 1797 r. zmarło kilka osób i liczba wiernych spadła do 21 osób wyznania reformowanego. W 1803 r. katechizowano 3 chłopców i 2 dziewczynki, a przystępujących do komunii było 26 osób. W 1806 . do komunii w tej wspólnotce przystąpiło 30 osób⁷⁷.

W latach 1766-1781 kaznodzieją reformowanym był Paul Wilhelm Turner. Gdy w latach 1782-1783 zawakowała parafia w Mokrym Dworze, tymczasowo służbę duszpasterską pełnił zapewne jego syn, diakon z kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku Samuel Wilhelm Turner. Szukano jednak stałego duszpasterza. W latach 1783-1802 kaznodzieją był Heinrich Arthur de la Motte⁷⁸, a po nim w latach 1802-1815 Georg Killmar⁷⁹.

Za czasów Heinricha Arthura de la Motte świątynia reformowana w Mokrym Dworze była w bardzo złym stanie technicznym. Duchowny korespondował w 1786 r. z inspektorem elbląskim na temat budowy nowego kościoła. Zaplanowano z regencją i patronami kościoła, że budowa nowej świątyni powinna rozpocząć się najpóźniej na początku 1787 roku. Ustalono, że patroni kościoła na budowę świątyni wyłożą połowę potrzebnych pieniędzy w następujących proporcjach: jedną czwartą burmistrz gdański von Conradi i jedną czwartą baronowa von der Goltz. Do nowo zbudowanego kościoła miały zostać przeniesione 8-registrowe organy, pochodzące z Orunii koło Gdańska. W świątyni w Mokrym Dworze ustawiono je w 1690 r., jednak już pod koniec XVIII w. wymagały pilnej naprawy. Niestety z nieznanых powodów nawet nie rozpoczęto budowy nowego kościoła reformowanego w Mokrym Dworze⁸⁰.

---

⁷⁷ APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806.*

⁷⁸ De la Motte urodził się 1 sierpnia 1752 r. w Gdańsku, kształcił się dwa i pół roku w Halle i półtora roku w Marburgu.

⁷⁹ Killmar urodził się w Halberstadt w 1756 roku. Studiował 4 lata w Halle. Wcześniej pracował w Gołdapi. Dnia 22 sierpnia 1802 r. odbyła się jego introdukcja w Mokrym Dworze. Por. APG, 373/691. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1783-1794*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806.*

⁸⁰ APG, 373/678. *Acta betreffend die Kirche zu Nassenhuben.*

Nauczycielem i jednocześnie organistą w szkole w Mokrym Dworze w latach 1778-1796 był Benjamin Claaßen⁸¹, a w szkole w Wiślinie w latach 1794-1815 Martin Hammerschmidt⁸².

W dokumentach archiwalnych pojawiają się także dwaj miejscowi grabarze, Heinrich Bollwahn⁸³ oraz Christian Rehband⁸⁴.

Wnioski i podsumowanie

Powołanie do istnienia inspektoratów i superintendentury Kościoła ewangelicko-reformowanego w Elblągu było dla kalwinów wydarzeniem przełomowym. Przede wszystkim było formalnym uznaniem ze strony państwa pruskiego praw ewangelików reformowanych do swobody praktyk religijnych i tworzenia własnych struktur kościelnych. Odtąd nawet niewielkie zbory reformowane w Prusach Wschodnich i Zachodnich objęte zostały opieką państwa, drobiazgowym pruskim nadzorem, ale niejednokrotnie także wsparciem finansowym. Po ponad dwóch wiekach niesformalizowanego funkcjonowania

---

⁸¹ Claaßen urodził się w 1754 roku. *Vocatio* na to stanowisko otrzymał od generała von Goltza. Nie miał przygotowania nauczycielskiego, był samoukiem, a do pracy nauczycielskiej przysposabiał się wcześniej we Wróblewie koło Gdańska i w Grabinach Zameczku na Żuławach Gdańskich. Claaßen potrafił pisać i liczyć.

⁸² Hammerschmidt urodził się w 1750 roku. Nie miał przygotowania nauczycielskiego, był samoukiem. Do nauczania przyuczył się w szkole w Nowym Stawie i w gimnazjum w Gdańsku. Por. APG, 373/648. *Acta betreffend Verordnungen des Kirchen-Directorii und der Westpreuss. Regierung in Schul-Angelegenheiten 1783-1825*; APG, 373/677. *Acta betreffend die Tabellen-Sachen der Kirche Nassenhuben*; APG, 373/691. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1783-1794*; APG, 373/692. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1794-1807*; APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer 1783-1832*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806*; APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Küster und Schullehrer 1793-1806*; G. Klemm, *Sechs Jahrhunderte Nassenhuben*, s. 14.

⁸³ Bollwahn urodził się w 1770 r., zatrudniony był w latach 1788-1793. Był czeladnikiem u krawca.

⁸⁴ Rehband urodził się w 1760 r., zatrudniony był w latach 1797-1806. Był wyrobnikiem. Por. APG, 373/677. *Acta betreffend die Tabellen-Sachen der Kirche Nassenhuben*; APG, 373/692. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1794-1807*; APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806*; APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Küster und Schullehrer 1793-1806*.

między katolicyzmem a luteranizmem na terenie Prus Królewskich, na początku lat 80-tych XVIII w. wyznanie ewangelicko-reformowane uzyskało wszelkie możliwości i warunki, aby prężnie się rozwijać.

Jednakże taki rozwój na omawianym terenie nie nastąpił. W latach 1781-1817 na rozległym terenie dwóch inspektoratów, a potem superintendentury reformowanej w Elblągu, nie utworzono ani jednej nowej parafii kalwińskiej. Nie zbudowano, poza Elblągiem, żadnej własnej nowej świątyni, zadowalając się współkorzystaniem z kościołów symultanicznych. Podtrzymywano, zresztą niekiedy z wielkim trudem, istnienie struktur kościelnych, które powstały już na początku XVIII wieku. W konsekwencji ówczesne duszpasterstwo ewangelicko-reformowane miało charakter pasywny. Duchowni albo oczekiwali, że wierni dotrą do nich niekiedy z bardzo odległych stron, albo sami sporadycznie docierali do większych zborów reformowanych na podlegającym im terenie. W obu przypadkach kontakt z wiernymi był okazjonalny i powierzchowny. Sytuację pogarszał bardzo swobodnie traktowany wymóg uczestniczenia w niedzielnej liturgii. Nie bez znaczenia była też powszechna dostępność i bliskość świątyń luterskich, zbliżona liturgia i wspólny język niemiecki. W konsekwencji część niewydukowanych religijnie ewangelików reformowanych łatwo przechodziła do Kościoła luterskiego. Inni zaś zmieniali wyznanie z powodu zawieranych związków małżeńskich.

Kościół ewangelicko-reformowany od początku swego istnienia przyciągał przede wszystkim elity społeczne, ekonomiczne i intelektualne. Tradycyjnym oparciem dla kalwinizmu w XVI-XVIII w. były dwory, uczelnie, magistraty miejskie, patrycjat, loże masonskie, kasyna oficerskie, środowiska handlowe i finansowe. Ta ekskluzywność społeczna w sposób oczywisty i nieuchronny alienowała kalwinów, ale paradoksalnie w sytuacji prześladowania i konfliktów pomagała przez dwa wieki konsolidować własne szeregi i przetrwać zagrożenia. To, co jednak przez dwa stulecia było sposobem na zachowanie swej odrębności i podmiotowości, u schyłku XVIII w. stało się społeczno-religijnym gorsetem blokującym czy wręcz uniemożliwiającym dalszy rozwój. Kościół luterski w tym czasie nie miał wspomnianych obciążeń, dlatego rozwijał się bez przeszkód i wchłaniał stopniowo ewangelików wyznania reformowanego.

Zupełnie wyjątkowe były na omawianym terenie konwersje z Kościoła luterskiego do ewangelicko-reformowanego. Kalwinizm w Prusach Zachodnich i Wschodnich notował, zresztą bardzo drobiazgowo, sporadyczne konwersje z judaizmu i mennonityzmu, a jeszcze rzadziej z katolicyzmu. Wydaje

się, że przejście na przełomie XVIII i XIX w. z luteranizmu do kalwinizmu było postrzegane przez ogół pruskiego społeczeństwa jako obniżenie statusu społecznego⁸⁵.

Statystyka demograficzna Kościoła ewangelicko-reformowanego na terenie inspektoratów i superintendentury elbląskiej na przełomie XVIII i XIX w., kreśli właściwe proporcje międzywyznaniowe na tym terenie (por. tabele I i II). Posiadamy dość szczegółowe informacje o liczbie komunikujących na tym terenie w latach 1794-1801. Pod koniec XVIII w. do komunii przystępowało ogółem około 1800 r. osób, a w 1801 r. około 1500 osób. Jednak nie wszyscy praktykowali doroczną komunię. Jeśli uwzględnimy dzieci do 14 roku życia, to można przyjąć, że populacja ludności wyznania ewangelicko-reformowanego na przełomie XVIII i XIX w. na terenie obu inspektoratów sięgała około 3000 osób. Dodajmy, że z wyraźną tendencją do stopniowego regresu.

Wprawdzie nigdzie w zachowanym materiale źródłowym nie znajdujemy informacji, by pochodzenie terytorialne duchowieństwa reformowanego zatrudnionego na terenie inspektoratów i superintendentury elbląskiej miało dla wiernych jakiegokolwiek znaczenie, ale i na ten element należy zwrócić uwagę. Ogółem w latach 1781-1817 w inspektoratach i superintendenturze pracowało duszpastersko 16 kaznodziejów. Zdecydowana większość z nich pochodziła spoza tego terenu, na obcym terenie też odbyli edukację i tam niekiedy stawiali pierwsze kroki w posłudze duszpasterskiej. Zaledwie pięciu duchownych pochodziło z terenu Prus Wschodnich lub Zachodnich. Pozostali przybyli z odległych stron, z Meklemburgii, Łużyc, Altmarku, Saksonii, Wielkopolski i Dolnej Saksonii. Podejmując pracę na terenie superintendentury elbląskiej wnosili wprawdzie własne doświadczenia i inne metody oddziaływania duszpasterskiego, ale zderzali się też z religijno-społeczną specyfiką tego terenu, choćby z jego wielokulturowością i wieloetnicznością. Wątpliwe, by kaznodzieje ci opanowali język polski, a przecież ludność polskojęzyczna, także wyznania reformowanego zamieszkiwała w zwartych grupach nie tylko w parafii Krokowa, ale również przy granicy mazowieckiej (Działdowo) i w dolnym biegu Wisły od Gdańska do Torunia.

---

⁸⁵ Wyznanie reformowane w 1802 r. przyjął Żyd Moses Abraham Graff, w 1803 r. mennonita Johann Eppe z Gniewu, w 1806 r. mennonitka z Elbląga Elisabeth Toewsh, w 1805 r. mennonitka Sara Plenerlin z Elbląga, w 1808 r. katolik Joseph Weiss z Elbląga, w 1806 r. katolik Johann Brander von Dobloch przybyły z Tyrolu, w 1811 r. dziecko ochrzczonej już Żydówki Charlotte Minette Jacobi. Por. APG, 373/702. *Acta betreffend die Proselyten 1802-1835.*

Jeśli do zaprezentowanych już problemów Kościoła ewangelicko-reformowanego w Prusach Zachodnich i Wschodnich dołączymy jeszcze nieustanne kłopoty finansowe, wydaje się zrozumiałe, że wielu duchownych i świeckich tego wyznania z aprobatą odniosło się do przeprowadzonego w 1817 r. przez króla Fryderyka Wilhelma III zjednoczenia Kościoła ewangelicko-augsburskiego i Kościoła ewangelicko-reformowanego w jeden Kościół krajowy. Dla kalwinów była to okazja, by „wyjść z twarzą” z coraz trudniejszej dla nich sytuacji. Niestety, szybko okazało się, że unia obu wyznań protestanckich nie rozwiązała w istocie żadnych problemów, przeciwnie, spowodowała jeszcze większe rozdrobnienie religijne.

Zbory ewangelicko reformowane na terenie superintendencji elbląskiej

HISTORIA

Tabela 1. Statystyka elbląskiej parafii reformowanej (Inspektoratu Zachodniopruskiego w Elblągu) w latach 1790-1808⁸⁶

Rok	Elbląg ²¹⁸				Kwidzyn	Malbork	Grudziądz	Chełmno	Bydgoszcz	Gniew	Toruń	Braniewo	Suma communicantes
	Śluby	Urodzenia	Zgony	Communicantes									
1790	3	7	4	201	117	91	256	138	90	-	-	29	922
1792	3	7	6	230	169	106	262	131	122	31	-	66	1117
1793	2	8	7	241	131	61	217	169	101	-	-	80	1000
1794	2	7	7	267	175	66	201	127	66	-	68	20	990
1795	1	8	13	237	158	61	201	168	140	-	65	-	1030
1796	1	5	6	232	173	72	205	171	105	-	133	-	1091
1797	3	9	2	223	198	70	175	179	127	-	82	-	1054
1798	3	8	6	198	189	101	165	188	112	-	86	-	1039
1799	-	5	7	236	179	62	166	183	97	-	83	-	1006
1800 ²¹⁹	1	11	7	214	185	65	179	162	87	-	92	-	984
1801	2	7	6	206	166	56	154	190	79	-	100	25	976
1802	1	9	8	212	159	66	149	149	83	-	-	26	844
1808	10	13	9	192	-	-	-	-	-	-	-	-	-

⁸⁶ APG, 373/701. *Acta betreffend die Special-Jahres und Populations-Tabellen der Ost- und Westpr. Inspection.*

⁸⁷ W dokumentach źródłowych uwzględniono statystykę ślubów, chrztów i zgonów tylko dla Elbląga.

⁸⁸ Odnotowano także urodzenie jednego dziecka we wsi Rohbach nad Nogatem.

Tabela 2. Statystyka parafii reformowanych Inspektoratu Górnopruskiego (Pasłęckiego) w latach 1794-1808⁸⁹

Rok	Pasłęk			Prabuty			Działdowo			Morg			Sambrod ⁹⁰			Kwitajny			Miomłyn			Suma Communicantes
	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	Śluby	Urodzenia	Zgony	
1794	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1496
1795	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1475
1796	1	4	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1522
1797	2	2	1	88	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1557
1798	1	2	2	87	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1560
1799	1	-	4	71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1512
1800	1	2	2	70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1462
1801	1	4	2	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1263
1803	1	-	1	48 ⁹²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1342
1805	1	5	1	44 ⁹³	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1319
1806	-	1	1	44 ⁹³	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1281
1807	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1117
1808	-	-	-	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1218

⁸⁹ APG, 373/701. *Acta betreffend die Special-Jahres und Populations-Tabellen der Ost- und Westpr. Inspection.*

⁹⁰ Statystyka kościelna w Sambrodzie obejmuje miejscowych kalwinów i luteran.

⁹¹ Wykazano także 25 osób mieszkających w wioskach wokół Pasłęka.

⁹² Wykazano także 21 osób mieszkających w wioskach wokół Pasłęka.

⁹³ Wykazano także 9 osób mieszkających w Iławie, 14 w Nowej Wsi, 1 w Łęgowie.

Słownik nazw miejscowości

- Baldram (woj. pomorskie) – niem. Baldram/Mergental
 Beynuhnen – pol. Bejnuny, dziś Uljanowskoje w obw. kaliningradzkim
 Braniewo (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Braunsberg
 Bydgoszcz (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Bromberg
 Chelmno (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Kulm
 Drogosze (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Dönhoffstädt
 Działdowo (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Soldau
 Dziewięć Włók (woj. pomorskie) – niem. Neunhuben
 Elbląg (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Elbing
 Fordon (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Fordon
 Frednowy (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Frödenau
 Gdańsk (woj. pomorskie) – niem. Danzig
 Gładysze (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Schlodien
 Gniew (woj. pomorskie) – niem. Mewe
 Gniewino (woj. pomorskie) – niem. Gnewin
 Göritten – dziś Puzskino w obw. kaliningradzkim
 Goszczyń (woj. pomorskie) – niem. Goschin
 Grabiny Zameczek (woj. pomorskie) – niem. Herrengrebin
 Grądko (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Gross Thierbach
 Grudziądz (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Graudenz
 Gumbinnen – pol. Gąbin, dziś Gusiew w obw. kaliningradzkim
 Iława (woj. warmińsko-mazurskie) – Deutsch Eylau
 Insterburg – pol. Wystruć, dziś Czerniachowsk w obw. kaliningradzkim
 Judtschen – Kanthausen (1936-45), dziś Wessjolowka w obw. kaliningradzkim
 Kamieniec – Finckenstein (woj. warmińsko-mazurskie)
 Karwieńskie Błota (woj. pomorskie) – niem. Karwenbruch
 Karwiny – (woj. warmińsko-mazurskie) niem. Karwinden
 Kłajpeda – niem. Memel, lit. Klaipėda (dziś należy do Litwy)
 Kostrzyn (woj. wielkopolskie) – niem. Kostschin
 Krokowa (woj. pomorskie) – niem. Krockow
 Królewiec – niem. Königsberg (dziś Kaliningrad)
 Kwidzyn (woj. pomorskie) – niem. Marienwerder
 Kwitajny (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Quittainen
 Leśnica (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Freiwalde
 Lębork (woj. pomorskie) – niem. Lauenburg
 Lidzbark Welski (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Lautenburg

Ławki (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Lauck
Malbork (woj. pomorskie) – niem. Marienburg
Mareza (woj. pomorskie) – niem. Mareese
Markowo (woj. warmińsko-mazurskie) – Reichertswalde
Miłomłyn (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Liebemühl
Mokry Dwór (woj. pomorskie) – niem. Nassenhuben
Morąg (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Mohrunge
Morzewo (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Mahrau
Nakło nad Notecią (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Nakel an der Netze
Nowa Wioska (woj. pomorskie) – niem. Neudörfchen
Pasłęk (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Preussisch Holland
Piława – niem. Pillau, dziś Baltijsk w obw. kaliningradzkim
Pillkallen – pol. Pilkaly, dziś Dobrowolsk w obw. kaliningradzkim
Polchówko (woj. pomorskie) – niem. Polchowke
Prabuty (woj. pomorskie) – Riesenburg
Pruszcz Gdański (woj. pomorskie) – niem. Praust
Przeźmark (woj. pomorskie) – niem. Preußisch Mark
Rudzienice (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Raudnitz
Rychliki (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Reichenbach
Sambrod (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Samrodt
Skoki (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Schokken
Słobity (woj. warmińsko-mazurskie) – Schlobitten
Sulicice (woj. pomorskie) – niem. Sulitz
Susz (woj. warmińsko-mazurskie) – Rosenberg
Szymbark (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Schönberg
Świecie (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Schwetz
Toruń (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Thorn
Trzcianka (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. Schoenlanke
Tychnowy (woj. pomorskie) – niem. Tiefenau
Tylża – Tilsit, dziś Sowietsk w obw. kaliningradzkim
Wągrowiec (woj. kujawsko-pomorskie) – niem. do 1875 Wongrowiec, 1875–
1920 Wongrowitz, 1941 Eichenbrück
Wilhelmsberg – dziś Jabłonowka w obw. kaliningradzkim),
Wiślina (woj. pomorskie) – niem. Hochzeit
Wróblewo koło Gdańska (woj. pomorskie) – niem. Sperlingsdorf
Wysoka (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Hohenstein
Zielonka Pasłęcka (woj. warmińsko-mazurskie) – niem. Grünhagen

Bibliografia

1. APG, 373/625. *Acta betreffend die Synoden 1733-1834.*
2. APG, 373/637. *Acta betreffend den Inspections-Bericht in Ost- und Westpreussen.*
3. APG, 373/639. *Acta betreffend die Schul-Visitations-Tabellen 1783-1809.*
4. APG, 373/641. *Acta betreffend verschiedenen Special-Schul-Angelegenheiten 1785-1816.*
5. APG, 373/644. *Acta betreffend die Kirchen-Visitationen 1786-1828.*
6. APG, 373/645. *Acta betreffend die Gehalts- und Empluments Tabellen der Geistlichen und Schullehrer 1787-1824.*
7. APG, 373/647. *Acta betreffend die Bestimmungen der Königl. Regierung in Betreff der Bereisung der auswärtigen reformierten Gemeinden in Westpreussen 1799-1816.*
8. APG, 373/648. *Acta betreffend Verordnungen des Kirchen-Directorii und der Westpreuss. Regierung in Schul-Angelegenheiten 1783-1825.*
9. APG, 373/650. *Acta betreffend die Verordnungen der Ostpreuss. Provinzial-Behörde in Schul-Sachen 1801-1836.*
10. APG, 373/651. *Acta betreffend des Gehalt des reformierten Superintendenten in Elbing aus der Königl. Ostpreuß. Domainen Kasse.*
11. APG, 373/360. *Acta betreffend die Generalia in Kirchen-Rechnungen und Kassensachen.*
12. APG, 373/661. *Acta betreffend die reformierte Gemeinde in Bromberg.*
13. APG, 373/662. *Ostpr. Departement, reformierte Kirche Soldau.*
14. APG, 373/674. *Acta betreffend die reformierte Kirche und Gemeinde in Graudenz.*
15. APG, 373/ 675. *Acta betreffend die reformierte Gemeinde in Deutsch Eylau.*
16. APG, 373/676. *Acta betreffend die Angelegenheiten der reformierten Gemeinde in Marienwerder.*
17. APG, 373/ 677. *Acta betreffend die Tabellen-Sachen der Kirche Nassenhuben.*
18. APG, 373/678. *Acta betreffend die Kirche zu Nassenhuben.*
19. APG, 373/682. *Die Vereinigung der Reformierten Prediger Stelle Pr. Holland mit der in Elbing.*
20. APG, 373/685. *Acta betreffend die Kirchen-Rechnungen der reformierten Gemeinde in Riesenburg.*
21. APG, 373/686. *Die Angelegenheiten der reformierten Gemeinde in Riesenburg.*
22. APG, 373/687. *Samroth und Quittainen.*
23. APG, 373/689. *Acta betreffend die Schule in Bromberg.*
24. APG, 373/691. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1783-1794.*
25. APG, 373/692. *Acta betreffend die Schule in Nassenhuben 1794-1807.*
26. APG, 373/694. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer 1783-1832.*
27. APG, 373/696. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer.*
28. APG, 373/697. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Ostpr. Dioezese 1788-1818.*
29. APG, 373/698. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Prediger und Schullehrer der Westpr. Dioezese 1789-1806.*
30. APG, 373/699. *Acta betreffend die Conduiten-Listen der Küster und Schullehrer 1793-1806.*
31. APG, 373/702. *Acta betreffend die Proselyten 1802-1835.*

32. APG, 379/10a. *Kirchenbuch der auswärtigen Reformirten besonders der Communitanten bereit von 1787.*
33. Allgemeine Kirchenzeitung Nr 136, 29 August 1833, s. 1089-1092.
34. Arndt P., *Die reformierten Geistlichen im Stadt- und Landkreis Thorn 1586-1921*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, Heft 47, Thorn 1939, s. 33-34.
35. Elsner H. F., *Einige historische Nachrichten von den Evangel. Reformirten und Simultan-Kirchen zu Samrodt und Quittainen im Ostpreußischen Oberlande, nebst einem Wort über Union*, w: *Preußische Provinzial-Blätter*, Band 18, Knigsberg 1837, s. 225nn.
36. Groth A., *Burmistrzowie i prezydenci Elbląga w latach 1286-1950*, Elbląg 2013, s. 79.
37. Groth A., *Handel*, w: *Historia Elbląga Tom III, część 1 (1772-1850)*, red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 63-64.
38. Groth A., *Port i żegluga*, w: *Historia Elbląga Tom III, część 1 (1772-1850)*, red. A. Groth, Elbląg 2000, s.s. 45.
39. Groth A., *W wirze wielkiej polityki*, w: *Historia Elbląga Tom III, cz 1 (1772-1850)*, red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 7, 18.
40. Groth A., *Wytwrco*, w: *Historia Elbląga Tom III, cz 1 (1772-1850)*, red. A. Groth, Elbląg 2000, s. 77.
41. Gundermann I., *Die evangelischen Kirchen im Herzogtum Preußen*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, Teil II/1, Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466-1655, hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1994, s. 159-160.
42. Gundermann I., *Die evangelischen Kirchen im Herzogtum Preußen/Ostpreußen 1660-1807*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, Teil II/2, Vom Schwedisch-Polnischen Krieg bis zur Reformzeit 1655-1807, hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1996, s. 125-129.
43. Jasiski G., *Słownik duchownych ewangelickich na Mazurach w XIX wieku (1817-1914)*, Dąbrwno 2015, s. 387.
44. Jzefczyk M., *Elbląg i okolice 1937-1956. Chrzecijastwo w tyglu dwu totalitaryzmw*, Elbląg 1998, s. 314, 317.
45. Kerstan E. G., *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing von der Reformation bis zur Gegenwart*, Elbing 1917, s. 19, 35, 46, 101-106.
46. Klemm G., *Sechs Jahrhunderte Nassenhuben und Umgebung. Geschichte der Dörfer Nassenhuben, Krampitz, Hochzeit und Neunhuben*, Danzig 1936, s. 6-11, 14.
47. Kocielak S., *Dzieje wyznaniowe Prus Krlewskich w XVI-XVIII w.*, w: *Prusy Krlewskie. Społeczestwo, kultura, gospodarka 1454-1772*, red. E. Kizik, Gdask 2012, s. 220-222, 240-241.
48. Machholz E., *Die ehemalige reformierte Kirchengemeinde zu Mohrunen [...] ein Beitrag zur Geschichte der Reformierten in Altpreußen und zugleich ein Gedenkbblatt zur 200. Wiederkehr des Stiftungstages der Gemeinde*, Mohrunen 1905, s. 1-25.
49. Machholz E., *Die Geschichte der reformierten Kirchengemeinde Pr. Holland und ihrer Schule. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation in Altpreußen*, Altpreuische Monatsschrift Bd. 42, H. 5-6, s. 318-381.
50. Machholz E., *Die reformierte Kirchengemeinde in Soldau*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft in Masowia, H. 11, 1906, s. 13-22.

51. Machholz E., *Reformierte in Masuren*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft in Masowia, H. 11, 1907, s. 66-94.
52. Małek J., *Zarys dziejów kościołów chrześcijańskich oraz szkolnictwo i kultura na Działdowszczyźnie w XVI-XVIII w.*, w: *Dzieje Działdowa i Działdowszczyzny na przestrzeni wieków*, red. M. Radoch, Działdowo 2019, s. 159-160.
53. *Preussische Provinzial-Blätter, herausgegeben von dem Vereine zur Rettung ver- wahrloseter Kinder zu Königsberg, zum Besten der Anstalt*, Bd. 8, Königsberg 1832, s. 644.
54. Rhode Ch. E., *Presbyterologia elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kir- chenkreis Elbing von 1555 bis 1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*, Hamburg 1970, s. 237.
55. Rynkiewicz-Domino W., *Kościół w Kwitajnach. Próba analizy historycznej i styli- stycznej*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski 10 (2018), s. 152-171.
56. *Specimen Inaugurale Medicum Quo Venaesectionis In Febris Instituentiae Prae- cipuas Cautiones* Göttingen 1771.
57. Wajda K., *Kwidzyn w latach 1772-1914*, w: *Kwidzyn. Dzieje miasta*, Tom I, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2004, s. 162, 204.
58. Zawadzki W., *Kościół ewangelicko reformowany w Elblągu na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Czasy Nowożytne” 31 (2018), s. 211-226.
59. <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zygmunt-karol-stryjenski> (dostęp 17.08.2017).

Ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki, kierownik Katedry Historii Nowożytnej, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Dyrektor Archiwum Diecezji Elbląskiej.